

॥ श्रीः ॥

भट्टनीलकण्ठकृतभगवन्तभास्के

नीतिमयूखः

(पञ्चमः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी. ए., एल्. एल्. बी.,
हायकोर्ट वकील, विश्वविद्यालयसदस्यः—मुंबई,

पुण्यपत्तनस्थव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापकः ।

दत्तनेन संशोधितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४६, क्रिस्ताब्दाः १९२५.

मोहनरथा 'मुचईवैभव' मुद्रणालये 'चिंतामण सत्वाराम देवळे' इत्यनेन मुद्रित,
'जगन्नाथ स्तुनाथ पारपुरे, हायड्रोर्ट-बकील' इत्यनेन प्रकाशितम् ।

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं कोनविंशो ग्रन्थः प्रकाश्यते । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादि-
निबन्धा बहवः प्रमाणग्रन्थाः सन्ति । तत्र बहुषु व्यवहारनिबन्धेषु ससु भट्ट-नीलकण्ठस्य मयूरा
आर्यदेशस्य पश्चिमभूभागे विशेषतस्तत्र च श्रीपरशुरामक्षेत्रे गुर्जरदेशे त्वतीय प्रामाण्यतां गताः ।
राजशासनाधिकारिणोऽपि सामान्येन मिताक्षरामयूरावेध निर्णयेष्वाद्रियन्ते ।'

तत्र भट्ट-नीलकण्ठस्थितिदेशकालबोधनाय श्रीकाशीक्षेत्रस्थावद्धच्छिरोमणि-‘रानढे उपनामक-
वालजास्त्री’-लिखितानुसारेण रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैस्तदंशो वर्णितः । स च
तथैवान् वर्णयते ।

“पुरा क्विल दक्षिणदेशे पैठणास्थग्रामे गोविन्दभट्टो नाम महाविद्वांसतपस्वी ब्राह्मणपुङ्गव
आसीत् । तत्पुत्रो रामेश्वरभट्टनामा श्रीकाशीक्षेत्रं वासार्थं जगाम । तत्र च श्रीरामग्रन्थेण सुचिरं
भगवन्तं श्रीरामचन्द्रमुपासाञ्चक्रे । परिणतावस्थायां तस्य नारायणभट्टनामा पुत्रो बभूव । स बाल्य-
प्रभृति शान्त्यादिगुणसंपन्नो महातपस्वी चाभवेत् । तदानीमेव यवनैः श्रीविश्वेश्वरप्रासाद उत्सादितः ।
सतश्च क्विप्ता कालेन सर्वस्मिन्भारतवर्षेऽनावृष्टिरजायत । तदा सर्वभौमपयवनेर्भट्टनारायणो वृष्ट्यर्थं
प्रार्थितः । ततो नारायणभट्टेनाहोरात्राभ्यन्तरे वृष्टिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञातं तथैव सर्वपृथिव्यां देवो
बर्ष । तेन सर्वं जगन्नन्द । सर्वभौमपयवनेभ्यो नारायणभट्टेन श्रीविश्वेश्वरप्रासादनिर्माणानुमति-
र्थाचिता सापि तैर्दत्ता । तदा तेन महाप्रासादं निर्माय श्रीविश्वेश्वरः प्रतिष्ठापितः । तत्तस्य लोकोत्तरं
ब्रह्मवर्चसमालोच्योऽस्तिकजनाः सर्वे परमभक्तिप्रेमगद्गदा बभूवुः सर्वैश्च जगद्गुरुरिति महापदवी दत्ता
तत्कुलीनानां चाम्रपूजानियमो विहित इतीयं कथा श्रीकाशीक्षेत्रे सुप्रसिद्धा । नारायणभट्टस्य सर्वशास्त्र-
पारावारीणता विश्वलीसेतुप्रयोगरत्नाघनेकग्रन्थनिर्मित्या जगत्प्रसिद्धा वर्तते । किंचाय यावत्तन्निर्मित-
ग्रन्थैरेव श्रौतस्मार्तधर्मरक्षणं जातमित्यपि सुप्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणवंशक्रमो नारायणभट्टपुत्ररामकृष्णभट्ट-
कृतज्योतिषोपपद्धतिग्रन्थे स्पष्टं लिखितस्तस्यैवो श्लोकौ—

श्रीमद्दक्षिणदेशेऽगस्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः ।

तत्सुनुः श्रीरामेश्वरभट्टोऽमूत्स सर्वेदिस्रुत्यातः ॥ १ ॥

तत्पुत्रः श्रीनारायणभट्टो जयति सूर्यवज्रमौ ।

तत्सूनु रामकृष्णभट्टो रामैकशरणतां यातः ॥ २ ॥

गोविन्दभट्टरामेश्वरभट्टाभ्यां निर्मिता ग्रन्थास्तज्जीवनसमयश्च साम्प्रतं यथार्थतया नोप-
लभ्यन्ते । नारायणभट्टस्थितिसमयस्तु साक्षात्तदस्तलिखितपुस्तकस्थेभ्योऽङ्ग्रेभ्योऽवगम्यते । तत्रैकस्मि-
न्पुस्तके विक्रमाकै संवत् १६२४ इत्यङ्का लिखिताः । पुस्तकान्तरे च

अपिबाणाब्धिभूगण्ये शाके ज्येष्ठे सिंते रवौ
 चतुर्दश्यां विशाखासु ग्रन्थोऽर्न्तं समगाद्यम् ॥
 मह्यरामेऽपुत्रेण काशीपुर्यां यथामति ।
 लिखितः सप्तमोऽध्यायो भाष्ये शबरसंस्कृता ॥

इति श्लोकान्ध्यामिमिऽङ्क (१४५७) दर्शिताः । तस्यैव पुस्तकस्य द्वादशाध्यायसमाप्तिपत्रे संवत् १६१२ इत्यङ्का लिखिताः । नारायणमहस्य रामकृष्णमहेशङ्करमहेशर्माणौ महानिबन्धकारौ सकलशास्त्रपारिणी द्वौ पुत्रावस्ताम् । तत्र रामकृष्णमहेशङ्करग्रन्थेषु महामन्थस्तन्त्रपार्तिःकव्याख्या धर्मशास्त्रे तु जीवत्पितृकनिर्णयप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः सन्ति । शङ्करमहेशङ्करग्रन्थेषु द्वैतनिर्णयाख्यो महामन्थः सुप्रसिद्धः । मीमांसायामपि कानिचित्पकरणान्युपलभ्यन्ते । द्वैतनिर्णयारम्भश्लोकाभ्यामेतन्निर्णयते । तौ श्लोकौ यथा—

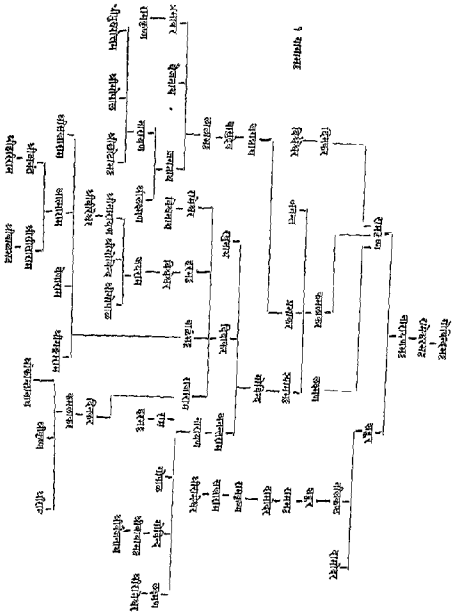
मीमांसात्सरसीसरोजमकरन्दास्वाद्नेकवतो
 हंसः स्वीयपशःसिताद्भयमतेरासीद्वरूपाभिः ।
 वाग्देव्यागतमत्सरां श्रियमयं नित्यानुरक्तो भजन्
 नो मुञ्चन्ननिमुक्तकं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥
 विबुधानन्दसन्दोहहेतवे तत्तन्मुद्भवः ।
 मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञो महेशङ्करः ॥

शङ्करमहस्य पुत्रो द्वौ । नीलकण्ठमहो दामोदरमहश्च । तत्रायो महानिबन्धकारो दानमयुक्तादीनां द्वादशानां मयूखानां कर्ता । द्वितीयश्च द्वैतनिर्णयपरिशिष्टकार इति द्वैतनिर्णयस्यदत्ताप्रदानिकप्रकरणादशगम्यते । नीलकण्ठपुत्रः शङ्करमहेशङ्करकृता वताकैप्रभृतयो ग्रन्था द्वादशाकान्तिनामान उच्चमनिबन्धाः सन्ति । रामकृष्णमहस्य दिनकरमह—कमलाकरमह—लक्ष्मणमहेशाख्याख्यः पुत्राबभूवुस्तत्र दिनकरमहेशेन कृता उच्येतशान्तिसागादिग्रन्थाः प्रसिद्धाः । दिनकरमहेशस्यैव काचिद्ग्रन्थे दिवाकरमह इति नाम्ना व्यवहारः । दिनकरमहस्य पुत्रो विश्वेश्वरमहेशतस्यैव गागाभट्ट इति नामान्तरम् । अनेन महेश्चिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः कृताः । कमलाकरमहस्य निर्णयसिन्धुप्रभृतयो ग्रन्था बहुतरमेव प्रसिद्धा भाष्याश्च सन्ति । तस्य च स्थितिसमयो निर्णयसिन्धुग्रन्थस्थान्तिमश्लोकेन स्पष्टीभवति । स तथा—

बभूवुस्तुसुभूमिने (१६६८) मतेऽन्द्रे नरपतिविद्यमतोऽप याति रौद्रे ।

तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति

कमलाकरस्य पुत्रोऽनेन्तमहेशेनेन श्रीरामकल्पद्रुमप्रभृतयः पद्धतिग्रन्था बहवः कृताः । लक्ष्मणमहेशनिर्मिता अध्याचारत्रयप्रभृतयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । एवमेवोऽप्यसिमन्कुले महामहाविदोऽस्तपसिबन्धः सत्युष्या इवजास्तेपामरि कीर्तिर्दिग्गन्तेषु चिरह्यताऽस्ति । तेषां प्रदर्शनायायं वंशवृक्षो लिखितस्तत्र ये साम्प्रतं वर्तन्ते तेषां नामसु प्रथमं श्रीशब्दः प्रथकः ॥ ”

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कृतया प्रेषितानि तेषां नामाङ्कीनि संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते । तद्यथा

अ—डेकन कॉलेज संग्रहात्प्राप्तं १३४ अनुक्रमांकेन चिह्नितम् ।

ब— ” ” १३५ ” ”

क— ” ” २९७ ” ”

घ— ” ” २३३ ” ”

ङ— ” ” ८८ ” ”

च— ” ” २९५ ” ”

न—सप्तपुराद श्रीमद्वालाचार्यगजेन्द्रगडकर इत्येतैः प्रेषित ।

र—मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीतः प्राप्तम् ।

ह—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् । ३७१४ इत्यनुक्रमांकेन चिह्नितम् ।

य—श्री सरदारबिबलकर इत्येतेषां संग्रहात्प्राप्तम् १६१ ” ”

क्ष—फर्ग्युसन कॉलेज मंडलीकविभागात्प्राप्तम् ।

झ—श्री वाराणस्यां शिलायां मुद्रितं ।

परमुपकृतं नो धेरेतानि दत्तानीति शं ।

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे

विषयानुक्रमिका ।

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
संगच्छाचरणम् ...	१	अभ्यासान्होमः ...	१
निययप्रस्तावः ...	१	उत्तरांगानि ...	१
राजशब्दः ...	१	समुद्दिहोमः ...	१
अभिव्यक्तस्य धर्मः (प्रवःपालनं) ...	१	संज्ञातिहोमः ...	१
अभिव्यक्तविधिः ...	१	उपस्तीयहोमः ...	१
„ गृते राजनि ...	१	सुप्रकृत्वहोमः ...	१
„ जोषति राजनि ...	१	प्रायश्चित्तहोमः ...	१
वाभिव्यक्तकालः ...	१	स्कन्धहोमः ...	१
पौर्दशी शान्तिः ...	२	अस्मृतिहोमः ...	१
अभिव्यक्तदिनात् प्राक्कृत्य ...	१	संस्थितिहोमः ...	१
अभिव्यक्तदिनवृत्त्य ...	१	समाच्छहोमः ...	१७
पैरीहितकृत्य ...	१	संज्ञावगागर्होमः ...	१
शुभशक्तनः ...	१	प्रायश्चित्तादि ...	१
पंचमूदः ...	१	प्रज्ञोत्थापनम् ...	१
राजः स्वपनं ...	१	राजोऽभिव्यक्तः ...	१
स्वपनमंशतः ...	३	गोदानादि ...	११
राजो भद्रासने स्वपनं ...	१	ज्ञानम् ...	१२
भद्रासनलक्षणं ...	१	अभिव्यक्तः ...	१
„ देवीपुराणोक्तं ...	१	अश्वश्रुतिः ...	१३
„ बराहसंहितोक्तं ...	१	तत्र मंत्राः ...	१
विष्णुधर्मोत्तरोक्ता विधिः ...	१	गजश्राविमंत्राः ...	१
पदलक्षणम् ...	१	शर्मवर्मादिगणाः ...	१४-१७
„ देवीपुराणोक्तं ...	१	आयुष्यगणः ...	१८-१९
पदबंधनानंतरं कार्यं ...	४	सर्विस्वगणाः ...	२०-२१
राजोऽभिव्यक्तविधिः ...	१	स्वस्वयज्ञगणः ...	२२
„ गोपथशास्त्रोक्तः ...	१	अभयगणः ...	२३
राजोऽभिव्यक्तप्रयोगः ...	५	अपराजितगणः ...	२४
ऐंद्रि शंतिः ...	१	शर्मवर्मगणाः ...	२५-२६
भूमि सननपूर्णादि ...	६	दूतदशमेने अश्विदुत्तरजोकाः ...	
अर्धमैनिवापदनादि ...	१	दिक्पासाः ...	२८
श्रावम् ...	१	प्रज्ञाप्यज्ञाः ...	१
द्विधायाहुतयः ...	७	पितृः ...	१
सकादिमंत्रानि ...	८	मातरः ...	२७
		धर्मवन्द्यः ...	१

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्.
वक्ष्यपत्रियः	...	सप्तमं राजवं	३२
गुल्फ्यापत्यः	...	तत्र देवानामंशाः	३३
कालस्य भवत्वाः	...	राणे महिमा	३४
चन्द्रस्य गन्तवः	...	राजगुणाः, तद्वृत्तं च	३५
देवपालाः	...	विनयप्रार्थना	३६
अंगिरसः	...	विश्वेदेवाः	३७
विश्वेदेवाः	...	पंचविषयाः	३८
रुद्राः	...	तेषां प्रभावः	३९
भृगवः	...	“ निदा	४०
शाम्बाः	...	शत्रुपद्वर्जः	४१
काल्याः	...	विद्यानिरूपणम्	४२
मरुत	...	आनुसंज्ञ्य महिमा	४३
गणर्षी	...	दंष्ट्रक्षणम्	४४
अक्षरसं गणाः	...	दंष्ट्रमहिमा	४५
अक्षरसः	...	दंष्ट्रनीतिलक्षणम्	४६
राक्षसाः	...	नुरतेर्गुणाः	४७
राजहृदाः	...	“ वाङ्मन्त्रयोकाः	४८
विषयः	...	अज्ञादश स्वसनानि	४९
पितृभानां ज्ञातवः	...	तत्र सप्त कष्टगमनि	५०
भुवनेश्वर्याः	...	मयो दोषाधिक्यम्	५१
गुणर्षीः	...	पाने वर्जिते अपवाराः	५२
रुद्रप्रह्लाः	...	चूतदोषाः ...	५३
नागाः	...	शृगलादोषाः	५४
रत्नानि	...	गुणेषु ह्य श्रया	५५
बालादिलयाः	...	अन्येऽपि गुणाः	५६
दिग्धेनवः	...	पापत्याग्रद नम्	५७
सुतयः	...	श्रीचर्दनथावने	५८
राजानः	...	रुद्रकर्म...	५९
अपथयः	...	पंचविद्विधरणम्	६०
श्रीवृषः	...	दुःखमाः ...	६१
वर्षाशैलाः	...	तच्छतयः	६२
केरः	...	निष्पादिदानम्	६३
चन्द्रस्य विद्या	...	सेव्यवशात्	६४
देवतयाः	...	नृपनीती पञ्चम्याः	६५
पुण्याश्रमाः	...	संघीविषयदि	६६
सौर्षादि	...	सम्प्रवेशानं नरं कृत्यं	६७
महालयः	...		

विषयः	पत्रम्.	विषयः	पत्रम्
ततो भोजनम् ...	३९	चतुर्विधोऽरिः ...	३९
मद्यपरीक्षा ...	४०	सामानुपायाः । चाहवल्क्योक्ताः ...	४०
अग्निमध्ये क्षेपणम् ...	४०	अर्द्धवर्द्धनं दंष्टयदंष्टनं च निषिद्धं ...	४०
द्रव्यविशेषेण परीक्षा ...	४०	दण्डप्रकाराः । स्ववरथा च ...	४०
निपादिगन्धवस्तुपरीक्षा ...	४०	अंतःपुरप्रवेशाः ...	४०
विपदादिनां पुराणां लक्षणं ...	४०	अंतःपुरशोषनं ...	४०
सर्पाद्युद्धवनिराधार्यं उपायः ...	४०	स्त्रीणां चरितम् ...	४०
स्त्रीभिः स्पर्शः ...	४०	भार्योगमनम् ...	४०
ततः पुनःप्रसाधनादि ...	४०	अमात्यः ...	४०
मृगया ...	४०	राजपुनः ...	४०
खड्गलक्षणम् ...	४०	राजपुत्राणां लक्षणम् ...	४०
खड्गे दुःमाशु-नयनाः ...	४०	दुर्गलं प्रति ...	४०
खड्गादिसंस्काराः ...	४०	अमात्यत्रैविध्यं ...	४०
मृगयामेदाः ...	४१	मंत्रिणः ...	४१
मृगयागुणाः ...	४१	तेषां संख्या गुणाश्च ...	४१
जलमृगया ...	४१	पुरोहितवृत्तयम् ...	४१
स्थलमृगया ...	४१	कौशः ...	४१
सायंशुद्धयम् ...	४१	कौशम्पयः ...	४१
विविके मन्त्रहरणम् ...	४१	कौशसंरक्षणं च ...	४१
दूतत्रेपणम् ...	४१	कृपणासक्तविषये ...	४१
सेवकानां लक्षणम् ...	४१	राष्ट्रम् ...	४१
सेवकवृत्तयम् ...	४१	दुर्गवर्णनार्थं भूः ...	४१
स्वामिशुद्धयम् ...	४१	निषिद्धभूमिः ...	४१
विरचरामिलक्षणम् ...	४१	पुरम् ...	४१
संधिविप्रहादिपाठुष्यम् ...	४१	दुर्गमेदा ...	४१
संधिनिरूपणम् ...	४१	दुर्गगुणाः ...	४१
संधेयासंधेयाश्च ...	४१	दुर्गप्रसाधा ...	४१
विप्रहः ...	४१	पलम् ...	४१
विप्रहकरणानि ...	४१	पुराकारप्रशासनम् ...	४१
कर्तव्याकर्तव्यविषयौ ...	४१	पद्मविधं बलं ...	४१
विप्रहशान्ति कार्यं ...	४१	तद्विभेदाः ...	४१
दानं ...	४१	तद्विधानि ...	४१
तत्कालम् ...	४१	श्रेणीबलम् ...	४१
तद्वेदाः ...	४१	नियमनम् ...	४१
स्वासनम् ...	४१	अरिभैरवम् ...	४१
द्वैधीभावः ...	४१	आद्यविक्रम् ...	४१
अभयः ...	४१	बलस्य चतुरंगता ...	४१
द्वादशराजमंडलम् ...	४१		

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
वक्ष्यप्रक्रियः	...	सप्तमी रात्र्यं	...
पुलस्त्यपत्न्यः	...	सप्त देवानामेताः	...
कालस्य अन्वेषणः	...	राज्ञो महिष्या	...
चतुर्दश मन्वसः	...	राजगुणाः, तद्वृत्तं च	...
देवपालाः	...	निनयप्रसंगेना	...
भोगिरसः	...	विप्रयेधनासक्तिः	...
विधेदेवा	...	पञ्चदश्याः	...
यदा.	...	तेषां प्रभावः	...
शृणवः	...	“ मिता	...
स्राप्याः	...	रात्रुमह्वयं	...
काश्यपाः	...	नियानिहायगम्	...
मरुत-	...	आनन्दस्य महिष्या	...
राथवा.	...	दंष्ट्रक्षयम्	...
आसुरसौ मयाः	...	दंष्ट्रमहिमा	...
आसुरसः	...	दंष्ट्रनीतिलक्षयम्	...
राक्षसाः	...	मृतेनेपुणाः	...
राजहृद्याः	...	“ वाङ्मन्ययोपनाः	...
निनय	...	अष्टादश अक्षयानि	...
पिशाचानां जातयः	...	सप्त सप्त अष्टमानी	...
भूतप्रेतगणाः	...	मये दोषाधिक्यम्	...
सुपर्णा.	...	पाने कश्चित् भयवादा	...
रक्तन्दमहा.	...	शून्यदोषाः ...	...
नागाः	...	शृण्वदादोषाः	...
रत्नानि	...	शृणुषु म्य वरपा	...
बालरितसदाः	...	अन्येऽपि गुणा	...
दिग्धेनवः	...	पात्रपात्रद नम्	...
मुनयः	...	वीनदंतपावने	...
राजानः	...	इन्द्रकर्म...	...
भोगधयः	...	पंचांगदिप्रकरणम्	...
भोग्याः	...	दु स्वप्नाः ...	...
कर्णवैत्राः	...	सप्ततयः	...
भेदाः	...	निर्बंधादिदानम्	...
चतुर्दशविद्याः	...	हेरदप्रकारम्	...
देवचन्य	...	मुषनीनां पंचयज्ञाः	...
पुण्याश्रमाः	...	सोपिः शय्यादि	...
तीर्थानि	...	समाप्रवेदानेनैवं कृत्यं	...
महानयः	...		...

विषयः	पत्रम्.	विषयः	पत्रम्.
ततो भोजनम् ...	३९	चतुर्विधोऽरिः ...	३९
अन्नपरीक्षा ...	"	धामानुयायाः । याज्ञवल्क्योक्ताः ...	"
अग्निमध्ये क्षेत्रम् ...	"	अदंब्यदंडनं दंड्यदंडनं च निषिद्धं ...	"
द्रव्यविशेषेण परीक्षा ...	"	दण्डप्रकाराः । स्वयस्था च ...	४७
विषदिग्भवस्तुपरीक्षा ...	"	अंतःपुरप्रवेशाः ...	"
विषदायिनीं पुराणां लक्षणं ...	"	अंतःपुरशोधनं ...	"
सर्पायुग्द्वानिरासार्थं उपायः ...	४०	स्राणां चरितम् ...	"
स्त्रीभिः स्पर्शः ...	"	भार्यागमनम् ...	"
ततः पुनःप्रसाधनादि ...	"	धर्मात्यः ...	४८
मृगया ...	"	राजपुत्रः ...	"
खड्गलक्षणम् ...	"	राजपुत्राणां लक्षणम् ...	"
खड्गे दुःमाशु खण्डाः ...	"	दुर्गतं प्रति ...	"
खन्नादिघंस्काराः ...	"	अनात्यत्रैविध्यं ...	"
मृगयाभेदाः ...	"	मंत्रिणः ...	४९
मृगयानुशाः ...	"	तेषां संहारा गुणाश्च ...	"
जलमृगया ...	"	पुरोहितकृत्यम् ...	"
स्थलमृगया ...	"	कोशाः ...	४९
सायंकृत्यम् ...	"	कोशम्ययः ...	५०
विविके मन्त्रहरणम् ...	४१	कोशसंरक्षणं च ...	"
दूतप्रेषणम् ...	"	कृष्णासत्त्वाविषये ...	"
सेवकानां लक्षणम् ...	"	राष्ट्रम् ...	"
सेवककृत्यम् ...	४३	दुर्गकरणाथं भुः ...	५१
स्वामिकृत्यम् ...	"	निषिद्धभूमिः ...	"
विरच रत्नमिलक्षणम् ...	४३	पुरम् ...	"
संघिविग्रहादिपाठ्यम् ...	४४	दुर्गभेदाः ...	"
संधिनिष्पन्नम् ...	"	दुर्गगुणाः ...	५२
संधेयासंधेयाश्च ...	"	दुर्गप्रक्षणा ...	"
विग्रहः ...	"	बलम् ...	"
विग्रहकरणानि ...	"	पुष्टरक्षारप्रोषणम् ...	५३
कर्तव्याकर्तव्यविषयौ ...	"	पञ्चविधं बलं ...	"
विग्रहक्षमने कार्ये ...	४५	तदभेदाः ...	"
यातं ...	"	तदङ्गानि ...	"
तदकालम् ...	"	श्रेयसबलम् ...	"
तद्वेदाः ...	"	मित्रबलम् ...	"
आसनम् ...	"	अरिबलम् ...	"
द्वैधीभावः ...	"	आयुर्विद्यम् ...	"
आधयः ...	"	आयुर्विद्यम् ...	"
द्वादशरात्रमंडलम् ...	४६	वस्त्रम् ...	"
		वस्त्रम् ...	"

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
गजाः	...	अभिष्टकलानि	...
तद्व्युत्पत्तिः	...	प्राग्निशकुनाः	...
परिमाणम्	...	देशविशेषे विशेषः	...
गजप्राशस्त्यं	...	अप्राग्निशकुनाः	...
शुभाशुभफलं	...	स्कंधाधारस्थलम् ।	...
गजबंधनभूमयः	...	स्कंधाधारम् ।	...
स्तंभानां परिपादः	...	सेनापतिः ।	...
बंधनस्वयः	...	ज्युष्टोदः ।	...
बंधनार्थं वृक्षाः	...	तेषां रचना	...
स्तम्भानाम्	...	कृत्युद्धं	...
अथलक्ष्यम्	...	धर्मैर्गं	...
इष्टानिष्टम्	...	इतनाहननाविषेष्टः ।	...
इष्टानिष्टपेष्टितानि	...	योधान् प्रत्युपदेशः	...
होपितपरीक्षा	...	युद्धे मरणम्	...
अभिषेकावस्थाः	...	सन्महिमा	...
शेदकरणम्	...	पलायने दोषाः	...
दुनप्रेषणम्	...	अवस्थाः	...
तत्रविषयम्	...	निवृद्धः	...
दूतकर्म	...	क्रिया	...
नराः	...	इन्द्रियलक्षणावर्णनम्	...
नरभेदाः	...	अथस्य चतुःपाष्टिः स्वामनत्रकाराः	...
यो. पत्ररक्तम्	...	सिंहलक्ष्मीपराशोकाः	...
प्रयागे शकुनाः	...	शकरमहोक्तः	...
दर्शनसंज्ञाः	...	नालकंठभद्रोक्तः	...

॥ अथ नीतिमयूखः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीहरिः शरणम् ।

देवविरक्षःसंधानामवाङ्मनसगोचरम् । प्रत्यक्षमपि तद्धाम सर्वदा समुपात्महे ॥ १ ॥

विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थं द्वेषा बभूवात्र परः पुमान्यः ।

श्रीशंकरो मङ्ग इहैकैरूपो मीमांसकाद्वैतमुरीचकार ॥ २ ॥

पितृसौहित्यसंसिद्धिहेतुमुक्त्वाऽप्य तत्सुतः । नीलकण्ठः प्रकुरुते राजनीतिं नृपाहतां ॥ ३ ॥

तत्र राजशब्दः क्षत्रियमात्रे ज्ञातो न राज्ययोगिनि । अभिषेकोत्तरभाविराज्ययोगात् प्रागपि राजानमभिषिचिदित्यादेः शास्त्रीयप्रयोगस्य क्षत्रियमात्रेऽपि सद्भावाविति निरणादयवेष्टयाधि-
करणे । तस्य च विधिवद्भिषिक्तस्य प्रजापालनं धर्म इत्याह मनुः (५।२)

“ ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथाभ्यायं कर्तव्यं परिरक्षणं ॥ ”

द्वैतलक्षकारो ब्राह्मणैः कुतोऽभिषेकः । अभिषेकविधिश्च विष्णुधर्मोत्तरे

“ इति संसृतसंभारो राज्ञः सांवत्सरस्ततः । कालेऽभिषेचने कुर्यात् कालं कथयामि ते ॥ ”

सांवत्सरो ज्योतिर्विद् । “ भूते राज्ञि नं कालस्य नियमोऽत्र विधीयते ॥

“ तत्रास्य सैन्यनं कार्यं विधिवत्तिलसर्पैः । घोषयित्वा जयं चास्य सांवत्सरपुरोहितौ ” ॥

“ अग्न्यासनोपविष्टस्य दर्शयितां जैनं शनैः ॥

“ स सांवत्स्यित्वा तु जनं मुक्त्वा बंधनगारततः । अभयं घोषयित्वा तु काठाकांक्षी ततो गवेत् ॥ ” १५

अत्र यदा पूर्वाजाजि भूतेऽप्योऽभिषिच्यते तदाऽसौ तिलसर्पपत्नानाचमयपोषाते कृतेऽग्न्यासनस्यः

प्रजाः पालयन्भिषेककालमर्काक्षेत । प्राप्तकाले चानानमभिषेचयेत् । यदा तु पूर्वराजनि जीवत्येष

कारणांतरादप्योऽभिषिच्यते तदा कालप्रतीक्षेणमकुत्वा काल एवाभिषेकः कार्यः । तमेव कालमाह

“ नाभिषेच्यो नृपश्चेत् नाधिमासे च मार्गव । न प्रसुते तथा विष्णो विशेवात्प्रावृषि द्विज ॥ ”

प्रावृषो विशेषतो निदेशोऽप्रती तद्विन्नविष्णुक्षयनकालाभ्यनुज्ञानार्थः ।

“ न ” च श्राद्धदिने राम चतुर्थ्या च तथैव च । नृदम्भा नाभिषेकव्यवहर्तुर्दशो च मार्गव ॥

“ धृताणि वैष्णवं ज्ञाकं दक्षपुण्यौ तथैव च । नक्षत्राणि प्रशस्यन्ते भूमिपालाभिषेचने ॥ ”

वैष्णवं श्रवणः । ज्ञाकं ज्येष्ठा । द्वाघ्नमश्विनी ।

१ २-श्रीहरिः; क्ष-श्रीहरितारणम्; टनईयरअड-शरणं; च-नर्मदाये नमः । शरणं देवर्षि० । ३ एत-
च्छ्लोकाग्रं क्ष-मुक्ताके नास्ति । तत्र चतुर्दशश्लोका यथापूर्वं दत्ताः । चतुर्दशम-च्छे धामन्तरं ' तत्र राजशब्द ' इति प्रस्तावः । ३-अनर्हकघटकच-र्ष । ४ कच-द्वैरु-रूपो । ५ कघअचनवयईट-सौदित्य । ६ ट-
धुना भूने । ७ घअनटईय-शास्त्रप्रयोगस्य ८ कघअचनटईयवर-वस्यधरशारे । ९ कघरअनर्हटय-नु-
घघ-नु । १० घनघघ-स्नासर् । ११ घअचनईटय-ते । १२ कघईयटर-नर्ग, घ-धर् । १३ घघन-धोकान्ते
न्यायनरयः । १४ बन-सहित्ति । १५ अर्ह-प्रतीक्षणोत्तमकुत्वा; तय-शर्ग प्रकृत्य, नघ-वर्ग, घ-शुभा
नमकुत्वा । १६ अचनकघटयई-प्रकृत्यो । १७ अचनघटयई-जय.

“ कार्यं पौरद्री शान्ति प्रागेवास्य पुरोचसा ” । पौरद्री ऐंद्री । सा च वक्ष्यते
 “ प्राप्तेऽभिषेकदिवसे सोपवास. पुरोहित. । सितमास्यापर्वीतश्च सर्वाभरणभूषित* ॥
 “ वेदिमुष्ठिराय मन्त्रेण हुत्वा च विधिवत्तत । शर्मवर्मगण चैव तथा स्वस्त्ययनं गण ॥
 “ आयुष्यममथ चैव तथैव चापराजितम् ” । एते पचगणा अग्रे वक्ष्येते ।

५ “ सपातवत कलशं तथा कुर्याच्च काचनम् ।
 “ वन्देर्दक्षिणपार्श्वस्थं श्वेतचन्दनभूषित । श्वेतानुलेपनं सग्री सर्वाभरणभूषित* ॥
 “ आसनस्थं सुख पश्येन्नमित्तानि हुताशने ।

१० “ पश्येयुरन्ये च तथा नृसिंहा देवज्ञवाक्य निपुण च भुय ।
 “ सावत्सरस्याथ सद्रस्यमुरयः सद्रस्यमुरस्यैव पुरोहितश्च ॥
 “ प्रदक्षिणावर्त्तांशिलास्तदा जांबूनद्रमभ । रथौघमेघनिर्वोधो विधूमश्च हुताशन ॥
 “ अनुलोमा सुगंधश्च स्वस्तिंकाकारसन्निभ । वर्द्धमानाकृतिश्चैव नयावर्त्तनिमस्तथा ॥
 स्वस्तिक वर्द्धमान । नद्य वर्त्ता राजगृहभेदा ।

“ प्रमन्न चिर्महाज्वाल स्फुल्लिगहिनी हि क्षं । स्वाहावसाने ज्वलन स्वयदेवमुस हवि ॥
 “ यदा भुक्त महाभ ग तदा राज्ञा हित वदेत् । हविषश्च यदा वन्दे न स्याच्छिमिदिशामयित । ”

१५ शःदानुकरणमात्रमतत् ।

“ न व्रजेयुश्च मध्येन मार्ज्जारमृगपक्षिणं । विपिलिङ्गाश्च धर्मज्ञ तदा कुर्याज्जय नृपे ॥
 “ अगहागद्विन्नामे तु वन्दे राज्ञो जय वदेत् । तथैव च जय ब्रूयात्प्रस्तरस्याप्यर्धाहिनि ॥
 “ स्नानं गार्भद्र न कामकाल पुगेयित । अर्द्धो तु स्वेच्छया स्नात पुनर्कर्मिभ समारभेत् ॥ ”
 ऋच प्रयोग वक्ष्यते । पुनर्भूद्विरिति क्वचित्पाठ ।

२० “ पर्वताममृदा तावन्मूर्धान शोधयेन्नृप । वन्देऽङ्गापट्टदा कर्णा वदन केशवाल्यात् ॥
 “ इन्द्रालयमृदा शीवां दश्य तु चराजिरात् । करिदतो मृनमृदा दक्षिण तु तथा भुज ॥
 “ सरोमृदा तथा पुष्ट उरु सगमानमृदा । नदीकूटद्वयमृदा पार्श्वौ सशोधयत्तथा ॥
 “ वक्ष्याद्दमृदा राज्ञ कटिशील रिधीयते । गजस्थानात्तथैवोक्त गोस्थानाज्जानुनी तथा ॥
 “ अश्वस्थानात्तथा जघ राज्ञ सशोधयेत् शुध । रथचक्राद्गतमृदा तथैव चरणद्वय ॥

२५ तथैव च करद्वयमिति क्वचित्पाठ । “ मृत्पूतं क्षत्रीय स्यात्पचमन्वजलेन तु ।
 “ ततो भद्रासनगतं मुग्धानास्यचतुष्टयं । षडप्रधानं भूपालमभिधित्तथयाविधि ।
 “ पूर्वतो हेमकुभेन पुनर्पूर्णं वादय ” ॥ वाडवो विप । “ दक्षिणे क्षीरपूर्णेन रोत्पुङ्गुभेन क्षत्रिय ” ॥
 “ दद्यात्तत्तामकुभेन वैश्य पश्चिमतो द्विग । मांहेयेन जलेनोत्सृज्य शूद्रामास्योऽभिषेचयेत् ॥
 मादर्थं गोशुभपुच्छसर्वधि ।

३० “ ततोऽभियुक्तं नृपते षड्द्वयपर्वरे द्विग । गोबेर्वा भधुना राम छत्रोमोऽथ कुशोदके ॥
 “ सपातवत कलशं तथार्धैव पुगेहितः । विधाय वान्धिरक्षी तु सद्रस्येषु यथाविधि ॥

अर्हि रक्षस्वमिति प्रेष्येत्यर्थः ।

“ राजसूयाभिषेके तु ये मंत्राः परिकीर्त्तताः । तैस्तु दद्यान्महाभाग ब्राह्मणानां स्वरेण तु ॥
ते च मंत्राः प्रयोगे ज्ञेयाः ।

“ ततः पुरोहितो गच्छेद्देदिमूलं तदेव तु । विभूषितं तु राजानं संस्थितं मद्र आसने ॥ ”

भद्रासनलक्षणं ब्रवीत्पुराणे

“ हेमं च राजतं ताम्रं क्षीरिविशुष्यं च वा । भद्रासनं च कर्तव्यं सार्व्वहरतसमुच्छ्रितम् ॥

“ सपादहस्तमानं च राज्ञो मांडलिकांतरात् ॥ ”

५

यराहसंहितायां

“ त्रिविधस्तस्योच्छ्रयायो हस्तः पादाधिको र्द्वयुक्तश्च । मांडलिकानंतरजितसमस्तराज्यार्थिनां शुभदः ॥ ”

विष्णुधर्मोत्तरे

१०

“ शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि । अभिषिंचेत धर्मज्ञः सम्पत्वेदविशारदः ॥

“ या ओषधीरोषधिभिः श्रुताभिः सुसमाहितः । रथे तिष्ठेति गर्वेच्च आब्रह्मन् ब्राह्मणेति च ॥

“ बीजैः पुष्पैरतथाभीर्नै रामपुष्पवतीति च । तेनैव चैव मंत्रेण फलेस्तमभिषेचयेत् ॥

“ आद्युःशिक्षान इत्येषं सर्वैरक्षेत्र भागैव । ये देवाः पुरः सदेति कुशाद्रैः परिमार्जयेत् ॥

“ ऋग्वेदव्रित्तो राज्ञो रोचनया यथाविधि । मूर्धानं च तथा कंटं गंधद्वारेति संष्टशेत् ॥

१५

“ ततो ब्राह्मणमुस्याच्च क्षत्रियाश्च विशरतथा । शूद्राश्चावरमुस्याच्च नानातीर्थसमुद्भदैः ॥

“ नादेवैः सारसैः कौपेर्नानाकलशसंस्थितैः । अतुःसागरजलाभादलाभे द्विजकल्पितैः ॥

“ गंगायमुनयोश्चैत्र निक्षीरैश्च तथाऽद्रिजैः । उत्रपाणिर्भवेत्कश्चित्केचिन्नामरपाणयः ॥

“ अमान्यमुखास्तत्कालं केचिद्द्वेषधरास्तथा ॥

“ संसभेरीनिनादेन वंदिनां निरश्नेन च । गीतवादित्रयोपेण द्विजकोलाहलेन च ॥

२०

“ राजानमभिषिंचेद्युः समेत्य सहिता जनाः । सर्वलोकामिपिकस्य संमित्रजलसंयुतं ॥

“ सर्वोपाधियुतं पुण्यं सर्वगंधयुतं तथा । रत्नबीजसमायुक्तं फलपुष्पसम्पन्नितं ॥

“ पूजितं सितसूत्रं ग वेष्टितंभीवमेव च । श्वेनवस्त्रावर्कितैश्च संवीतं शुचिमुपितं ॥ ”

यत्पावकंश्वेतैः कविपाठः । बिल्वपत्रकुंडाद्रिपुष्पकमलापाकारतथा कर्तितवसैरिति तर्क्यः ॥

“ क्षीरवृक्षजनाउभ्रं सुदृढं फांचनं नवं । आदाय कलशं राज्ञः स्वयं सांक्त्सरस्तदा ।

२५

“ मंत्रावसाने कलशं दद्याद्गुक्कुलोद्दह ” । मन्त्रा अशुभयुक्तं शर्तं वश्यंते सुरास्त्वामित्यायाः ।
व्यावृथिषिंचेत् ।

“ ततः पश्येन्मुखं राज्ञां दर्पण वाऽथ सर्पिणि । सोऽर्गीषः सितवस्त्रश्च मंगलालंभनं ततः ॥

“ ततः संपूजयेद्विष्णुं ब्राह्मणांश्च समर्चयेत् । राजा द्वौ चार्चयेत्तत्र सांक्त्सरपुरोहितौ ॥

“ मधुरर्चणं धर्मज्ञस्ततस्त्वस्य स देववित् । पट्टवर्धं प्रकुर्यात् ततस्तस्य च धंवनम् ॥ ”

३०

पट्टलक्षणं तु ब्रवीत्पुराणे

“ सर्वस्नानमलंकारं रोचनालघुं च पट्टकं । वृद्ध्या मंगुलमंगुन्यायद्वित्रिशैर्गुलावधि ॥

१ अथकथनर-धने, हा-सीर्ष । २ अथकथनरई-धनेपुः । ३ अथकथनरटन-वेष्टितं । ४ हा-पी-
रप-वडावेव, इट-वडावेव । ५ यत्न पश्येद्यदशुलः ।

“ वृत्तं वा चतुरस्रे वा पद्मत्रिकगर्भितं । वत्सेशपद्ममत्प्येमगोस्वस्तिकविनायकैः ॥

“ श्रीश्रीवृक्षवराहेण स्वामिदेवीशुमान्वितम् ” अयंगुलं । सप्तगुलं एकांगुल्या सहितमष्टांगुलमित्यर्थः ।

तत आपड्विशदंगुलं सप्तसप्तगुलवृद्धिर्वा तेनाष्टौ पंचदश द्वाविंशतिरेकोनत्रिंशत्सर्वत्रिंश-
अंगुलानि दैर्घ्यं । दैर्घ्याद्धेन मध्ये विस्तारः । तद्धेनानांतयोः । स च वृत्तायतभ्रतुरन्नायतो वा ।

५ पद्मत्रिकं पद्मत्रयं । वत्सः श्रीवत्सः । ईशः शिवः । इमगौवृषदेहं गर्भमुसं । वराहेभोऽप्येव ।
केवलयोगजवृषयोर्विश्वकर्मणा निषेधात् । धाराह्यामपि मध्यविस्तारमुत्पत्त्या

“ सर्वे द्विगुणायामा मध्याद्धेन पार्श्वविस्ताराः । सर्वे विशुद्धकांचनविनिर्मिताः श्रेयसो वृद्धये ॥

“ पंचशिक्षो भूमिपतेस्त्रिशिक्षो युवराजराजमहिष्योः एकशिक्षः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विनाशितया ॥

विश्वकर्माऽपि

१० “ व्याघ्रव्यालमर्जाः सिंहा अश्वोष्ट्रौ महिषो वृषः । भूषणेषु त्यजेदष्टौ यदीच्छेद्दीर्घजीवितं ॥

“ वनेचरा जलचराः कृमिकीटपतंगकाः । न तानामरणे कुर्याद्यदीच्छेज्जीवितं चिरं ॥ ”

एवं पट्टबंधानंतरं कार्यमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे

“ ततः स बद्धमुकुटः काले पूर्वं मयोदिते । पराद्धर्मात्सरणोपेतं मंचे बद्धोत्तरच्छदे ॥

“ भुवा यौरिति मंत्रेण सोपवेश्यः पुरोधसा । वृषस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च भृगुदूह ॥

१५ “ तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः परं ” । वृषदंशो मार्जारः । द्वीपी द्वीपांतरगतो व्याघ्र

इति तातचरणाः । तरुभारिति केचित् । “ तत्रोपविष्टस्य तदा प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥

“ अनात्यांश्च ततः पौरात्रेगमांश्चापणेश्वरात् । तथा प्रकृतयश्चान्या यथावदनुपूर्वशः ॥

“ ततोऽप्रहारवस्त्रेभतुंगकनकोत्तमैः । गोजाविगृहदानैश्च सांवत्सरपुरोहितौ ॥

“ पूजयित्वा ततः पश्चात्पूजयेद्ब्राह्मणत्रयं । अनेनैव विधानेन येन राजाऽमिषेचितः ॥

२० “ ततः सदस्यान्संपूज्य सांवत्सरपुरोधसः । ततो ब्राह्मणमुख्यानां पूजनं तु समाचरेत् ॥

“ गोवस्त्रतिलरूप्यान्चकालकांचनगौरसैः । मोदकैः श्वेतपुष्पैश्च महादानैश्च सुवैत ॥

“ मंगलाभंनं कृत्वा गृहीत्वा सशरं धनुः । वन्हिं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य तथा गुरुत् ॥

“ पृथतो वृषमालम्ब्य गौं सवत्सां च पार्थिवः । पूजयित्वा तु तुरगं मंत्रितं चाभिषेचितं ॥

“ तमाह्य ततो नामं पूजयेच्चाभिषेचितं । मंत्रितं दक्षिणे कर्णे स्वयं देवविदा ततः ॥

२५ “ अरुह्य राजमार्गेण स्वपुरं तु परिभ्रमेत् । मुख्यामात्यैः ससामतैः सांवत्सरपुरोहितैः ॥

“ साहितः कुंजराक्षुदैर्भिमग्नेश्च देवता । तासां संपूजनं कृत्वा नगरं याति वेदितः ॥

“ प्रविश्यांतर्गृहं राजा प्रहृष्टनवाहनः । दानमानादिसत्कारैर्गृह्णीयात्प्रकृतीस्ततः ॥

“ संपूजितास्ताश्च त्रिसर्जयित्वा गृहे स्रक्के स्वान्मुदितो महात्मा ।

“ विधानमेतत्समवाप्य राजा कुर्यात् तं घात्रीं वशामं विदध्यादिति ” ॥

३० संक्षेपस्तु गोपथब्राह्मणे “ अयं राज्ञोऽभिषेकविधिं ध्यास्यास्यामो बिल्वप्रभृती
न्संभारान्संभृत्य षोडश कलशान् षोडश बिल्वानि वल्मीकस्य च मृत्तिकां सर्वाङ्गं सर्वसंस्तव-
बीजानि । तत्र चत्वारः सौवर्णाश्चत्वारो राजताश्चत्वारस्ताम्राश्चत्वारो भृन्मयास्ताम् हृदे सरसि वोर्ध्व-
स्तुतो नामेनाम इत्युदकेन पूरयित्वा वेदिपृष्ठे संस्थाप्य कुंभे बिल्वमेकैकं दद्यात्सर्वाङ्गं सर्व-

रसान्तर्वधीजानि च प्रक्षिप्योमयैरपरान्जितैरायुषैः स्वस्त्ययनेः सौवर्णेपु संपातान्संश्राव्यैः सं-
सिक्त्यैश्च राजतेषु भेषज्यवैरंहोमुचैस्ताम्रेषु संवेशसंवर्याभ्यांतातीयेः प्राणसूक्तेन च मृन्मयेषु
ततस्ताम्र कलशात् गृहीत्वा स्तौत्रियैः पवित्रियैरभिष्टुयै राजानमभिषिञ्चेत् । भूमिमिद्रिं च वर्द्धय-
-शत्रियं म इति सिंहासनमारूढमभिमंत्रयेत् । एवमभिषिक्तस्तु रसान्प्राथीयाद्विप्रेभ्यश्च दद्याद्गो-
-सृक्षं सदस्येभ्यः कर्त्रे यामवरं विपुलं यशः प्राप्नोति भुंक्ते घरां जितशत्रुः सदा भवेदिति ॥ ५
अन्नं तंहुलादि यदुप्तं न प्ररोहति । वीजं प्ररोहार्हं बीजादि । ऊर्ध्वं सुक् सुखं येषां ते ऊर्ध्वयुतः ।
नाभौनाम अभयापराजिताया मंत्राः प्रयोगे वक्ष्यन्ते । अत्र बहुवचने त्रयस्त्रयो ग्राहाः कर्पिजल-
-न्यायात् । संवत्सर्वशेषाणसूक्तेष्वेकैक एवेति तातचरणाः ।

अथ प्रयोगः

तत्र यदा पूर्वराजनि मृतेऽन्योऽमिषिच्यते तदा सांवत्सरपुरोहितो तं नित्यस्नानप्रकारेण १०
तिलसर्षपैः संस्नाप्य राष्ट्रेऽयं राजेति तस्य जयमुद्धोष्य पूर्वराजासनादासनांतर उपवेश्य मंत्र्यादिकं
नागरजनांश्च दर्शयेत् । राजा च तान्सत्कृत्य कारामृहनिगणढबद्धान् मुक्त्वाऽमयं दत्त्वा तदासनस्य
एव राज्यं कुर्वन्कालं प्रतीक्षेत् । प्राप्ते चाभिवेककाले आत्मानमभिवेचयेत् ।

पूर्वस्मिन्राजनि जीवति कारणांतरेणान्याभिषेके तु न कालप्रतीक्षांतो विधिः । किं त्वभिषेक-
कालेऽभिषेक एव । अभिषेकदिनाः पूर्वमेव कस्मिंश्चिच्छुभादिने पुरोधा ऐद्रीं शान्तिं कुर्यात् । सा चैवं । १५

अथैद्रीं शान्तिः

पुरोधाः सुदिने मासपक्षाद्युल्लिख्य करिव्यमाणराज्याभिषेकान्तया ऐद्रींशान्तिं करिष्य इति संकल्प्य
गणेशपूजास्वास्तिकाचरान्निवरणानि कुंडलगुलीयकवासआदिभिस्तत्पूजां च कुर्यात् । ततः
अव्यसन्नं व्यसन्नं त्रिलंविध्यामि मायया । ताभ्यामुद्धृत्य वेदमय कर्माणि कृण्वहे । प्रयच्छ
परशुं त्वरया हरोप महिष त इति दात्रं गुण्हाति । ओषधीर्हानुपूर्वमिति मूलादुपरि बर्हिष्ठुनाति । २०
ॐ श्रीगमस्ते भूमि वर्षाणि शरद्धर्मतः शिशिरो वसंतः । नतवस्तविहिताहायनीरहोरात्रे
पृथिवी नो ब्रह्मानमिति भुवमुपस्थाप । विमिमीध्व पयस्वतीं घृताचीं देवान्यं धेनुरपमुषेया ।
इंद्रः सोमे पितुरक्षेमो अग्निः प्रतोतु विमृपोनुदस्वेति द्वादशगुलां शमीसमिधमनुमंत्रयते ।
अय वेदिः । सा च—यत्समिद्रायता पूर्वपश्चिमयोः । पश्चिमदिशि चतुःसमिद्रविस्तारा पूर्व-
पश्चिमयोः प्रत्येकं समिद्रद्वयं त्यक्त्वा मध्यमाने दक्षिणोत्तरयोः प्रत्येकमर्द्धसमित्यागेन २५
समिद्रयविस्तारो संनमनक्रमेण सार्द्धसमिद्रयविस्तारा । तन्मध्ये पश्चिमतः समिद्रयं
पूर्वतः समिन्मार्गं त्यक्त्वा समिद्रयचतुरस्रा उत्तरवेदिः । सा च कुंडलात्मिका स्थंडिलात्मिका
वा । उत्तरवेदितः माच्या दक्षिणोत्तरयोश्च वेदितोर्द्धसमिन्मिर्तैव भूमिस्तिष्ठति । तत
ईशानक्रोणारप्रदक्षिणक्रमेण वानुक्या तूर्णा महाषेदिं सामरेखां कुर्यात् । ततः ॐ बृहस्पते

- परिग्रहाण वेदिं सुगावो देवा सदनानि सतु । अस्या बहिं प्रथता साध्यतरहिंसाण धृंधिर्वी
 देवी देव्यस्तु ' इति रेखा त्रिरनुमन्त्रयेत् । तत प्रथम महावेदिमध्ये । ' श्रीचास्ते भूमे वर्षाणि
 शप्तेमत शिशिरो वसत । ऋतवस्ते विहायनीरहोरात्रे पृथवि नो दुहाना । यत्ते भूमे
 विखनामि क्षिप्र तद्रपि रोहतु । मा ते ममविमुग्गरिमा ते हृदयमर्षिष ' इति भूमिसनन । तत
 ५ ' ॐ यत्त ऊन तत्त आपूरयाति प्रजापति प्रथमजा ऋतस्येति ' खनितपूरण । तत ' ॐ त्वमस्या
 वपनीजनानामादिति कामदुषापप्रथानेति ' बालुकाभिर्महावोदिं पूरयति । पुन कुडात्मिकां
 स्थंडिलात्मिकां बोत्तरवेदिं परिमाय पूर्ववद्रेखा कृत्वा ' बृहस्पते परिग्रहाणेति ' मन्त्रेण त्रीन्वारान्-
 स्पृश्य पूर्ववदनुमन्त्रयत् । तत ' असवाद्य बध्यतो मानवाना यस्या उद्वत प्रवत सम बहु
 नानावीर्यां अन्वधीर्यां विभर्ति पृथिवी न प्रथता राध्यता न ' इत्युत्तरवेया बालुका विस्तारयति ।
 १० ततो ' यस्य श्रतस्र प्रदिश पृथिव्या यस्यामन्न कृष्टय सबभूवु । या विभर्ति बहुधा प्राणदेज्त्सा
 नो भूमिर्गोष्ठ्यभ्यन्ये दधात्विति ' बालुकाभिर्वेदिं चतुरस्रा करोति । ततो ' देवस्य त्वा
 सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यापूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूत प्रक्षिवा परिग्रहामी त्यनेन लेखनीं गृण्हाति ।
 तत ' इद्र सीतो निगृण्हातु ता पूषाऽभिरक्षतु । सा न पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समामि-
 त्युत्तरवेयां आम्रयकोणादारभ्य वामावर्तेन चतुर्दिक्षु लेखा कृत्वा पुनरप्याग्नेयकोणादारभ्य ईशान
 १५ कोणपर्यंत पूर्वत उन्वितय नन्म येऽपि पूर्वप्रास्निन्नो लेखा करोति । अय तस्यां वीहियवो
 तूर्णो विकीर्य ' वेधेण भूमि पृथिवी वृता वृता । सा नो दधातु मद्रया श्रिये धामनि ' इत्यनेन
 सपोक्ष्य ' ॐ यस्यामन्न वीहियवो यस्या इमा पचकृष्टय । भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमि-
 धसे ' इति भुव न वा ' ॐ त्वामग्ने भगवो निपत्तामागिरस' सदनश्रेय एव हि ।
 विश्वकर्मा पुर एतु प्रजान धिष्ठ्य पथानमनु त दिशास्ते । मद्र पथामनुते
 २० दिशाम । श्रेय पथामनु ते दिशाम । स्वस्तिं पथामनु ते दिशाम ' इत्याग्निनिधापन । ततो
 ' मद्रा भव श्रेयो भव स्वस्त्यो भवेति ' वीहियवो कास्यादिपात्रस्य एवाग्नौ प्रक्षिप्य ' ॐ विश्वमरा
 वसुधीनी प्रतिष्ठाः हिर वशा जगतो निवशनी । वैश्वानर विभवी भूमिराग्निर्मिद्वज्रवमा
 द्रविणे नो दधात्वित्युत्तरवेयामग्नि स्थापयति । ' ममाम्रे वचा वि हवेत्स्तु वयन्वेधानास्त्वन् पुवेम ।
 मत्थ नमतो प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽऽप्यक्षेण पुनना जयेमेति ' समिद्रय जुहुयात् । एव ऋतग्रहणांत
 २५ कृत्वा ' तेन त्वा वनपत ' इत्येकां समिध स्वाहाकारवर्जं हुवाऽग्नेरीशानभागे सोवर्गं रौप्य ताम्रं
 वा जलपूर्णं गधसर्वोपधिदुर्वापिचपपुत्रपच'वहृरचगव्यपचा'मृतसप्तशूक्तिष्ठापुष्पफलयच'ब्रह्मसुवर्णं
 शकलबासोयुत कलशमक्षत्रेषु सस्याप्य तद्रुपरि अग्ने पुरस्ताद्गोचर्ममात्र गोमयेनो पल्लिय तद्दहतेनो-
 दग्दशेन वाससा सहाय तद्रुपर्यट्टल पद्मनाडिरय तत्र वा पलतद्वर्द्धतद्वर्द्धसुवर्णनिर्मित-
 मिद्रं सस्याप्य राजोपचारै पुनयेत् । तत्रेमा आप इति खान । मधुपर्ककुंडलोत्कीर्णकाद्या-
 ३० भरणउन्नचामरचनपताकाद्गी-यर्षयेत् । चातारमिद्रमिति पुष्पोजलि । ततस्तूर्णां पवित्रे कृत्वा
 विष्णोर्मनसा पुने स्थ इति प्रथम पवित्राम्यामिधमोक्षण विष्णोर्मनसा पूतमसीनि द्वितीयम् ।

देवस्था सवितोःस्पुनात्वाछिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुतोःस्पुनामीति तृतीयं ।
 चतुर्थं तृष्णीं । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यनेनेधमसंनिधापनं । अथेधमादाय ॐ अग्निभूम्या-
 मोपधीष्वग्निमापो विश्रत्यग्निरश्मसु । अग्निरंतः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वप्ययः ॥१॥ अग्निर्दिव्य आपतत्यग्ने
 देवस्योर्वतर्क्षिं । आग्निमर्त्तास इषते हव्यवाहं घृतपिथं ॥ २ ॥ अग्निवासाः पृथिव्यसित-
 शौस्त्विवीमंतं संशितमाकृणोतु । भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं हव्यमरंकृतं । भूम्यां मनुष्या जीवति ५
 स्वयं यात्रेन मर्त्या । सा नौ भूमिः प्राणमायुर्दधातु जरदष्टिं पृथिवीमाकृणोतु ॥ ३ ॥
 एतमिधमं समाहितं जुषाणो अग्ने प्रतिहर्षहोमैः । तस्मिन्विधेम शुभतिं स्वास्तिं प्रजां चक्षुः पशून्
 सामिद्धे जातवेदसि ब्रह्मणः ॥ ४ ॥ अस्मै क्षत्राणि धारयांतमग्ने युनाजिम त्वा ब्रह्मण त्वा
 वैश्वेन । दीदित्यस्मभ्यं द्राविणेह भद्रं प्रेम वोचोहाविर्द्धां देवतासु ॥ ५ ॥ एभिः पंचभिर्मंत्रै
 जुहोति । ततः त्वं भूमिमन्वेष्योजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुध्वरे । त्वां पवित्रमुषयो भरत- १०
 त्वं पुनीहि दुरितान्यस्मिन्निति बर्हिःप्रोक्षणं । ततः ऋषीणां प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु
 देवाय प्रस्तरायेति दक्षिणतो ब्रह्मासनं निदधाति । ततोऽस्मिन्कर्मणि त्वं भूपते भुवनपते भुवां पते
 महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वां वृणीमहे, इति वरणमंत्रं ब्रह्माणसादृश्य कर्ता पठति । ततः
 अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं भुवां पतिरहं महतो भूतस्य पतिस्तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो वाचे
 वागायत्री गायत्र्युष्णिह उष्णिगानुष्टुभे अनुष्टुब्बहृत्ये बृहती पंक्तये पंक्तिस्त्रिष्टुभे त्रिजष्टुभ्यै जगती १५
 प्रजापतये प्रजापतिं विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॐ भूर्भुवःस्वर्जनदो इति ब्रह्मा जपति । ततः ॐ अहं
 दैधियव्योदतस्तित्ठान्यस्य सद्ने सीदयोःसमत्याकतर इति ब्रह्मा स्वासनमन्वीक्षते । ॐ निरस्तः
 पशवसुः सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः इति ब्रह्मासनाद्दक्षिणे तृणं
 निरस्यति । अथासनमाठभ्य जपति इदमहमवीवसोः सद्ने सीताम्भूतस्य सद्ने सीदामि सत्यस्य
 सद्ने सीदामीष्टस्य सद्ने सीदामि पूर्वस्य सद्ने सीदामि मापुषदेवबर्हिःस्वासरयंत्वाध्यासदेयं १०
 तृणमुदमनमिशोकं विम्वरवीं पृथिवीमावदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृषानां । उर्जं पुष्टिं
 विश्रतीमन्नमागं घृतं त्वाभिनिपिद्वेष भूमे । अथोपविश्यासने ब्रह्मा जपति । बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्म-
 सदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय । ततः य उद्धत उचिवनः शक्यं यातमं थावापृथिवी
 या न इति यावापृथिव्यां समीक्षते । अथ होता बर्हिर्मुष्टिमादायस्तृणानि श्रीन्वारानाग्नेये श्रीन् २५
 दक्षिणतः श्रीन्पश्चिमायां सकलांश्चीन् वायव्ये पूर्वतो मूलानि छादयंतीनुत्तरतःसीनीशाने यत्र
 जगत्तच्छति तद्वक्षिणोत्तरं करोति । इति माण्यम् । ब्रह्मा च वैशि देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 र्बाहुभ्यां पुष्पोः हस्ताभ्यां प्रसूनः प्रशिया परितृणामि इति पठित्वा आग्नेयकोणादीशानपर्यन्तं
 पंक्तिप्रयं पूर्वोत्तरं दर्भानास्तृणाति । एवं प्रथमास्तृतदर्भाध्यात्तादितमूलानुत्तरतो दर्भानास्तीर्थं
 निर्मंतिकोणादारभ्य पूर्ववत्पंक्तित्रयेण प्रागग्रानाग्नेयपर्यन्तं तथैव निर्मंतिकोणादारभ्य वायव्य-
 पर्यन्तं तथैव वायव्यकोणादारभ्य प्रागेशानपर्यन्तं परितेरीर्थं चारुं ईशानपरितेरीर्णदर्भाणां ३०
 प्रथमतः इशानपरितृत्तदर्भोमाणं अथः स्थापयेत् । ततः हविषा त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यनेनास्तीर्णदर्भा-
 म्युक्षणं । अथ होता आस्तीर्णदर्भमध्ये कांश्चिदर्भानादाय तान्दशसने समास्तर्षि अहं दैधियव्य
 इत्येतेन स्वासनमन्वीक्षते । निरस्त इत्यादिना तृणं निरस्यति । आसनमाठभ्य इदमहमित्यादि
 जपति । उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्यादि जपति । परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य पीमहि ।

- धूपदूर्णं दिवे दिवे हंतारं भंगुरावतः इति उपद्रव इत्यादिना यावापृथिव्यौ समीक्षते । ॐ यथाग्ने मह्यणस्पतिः सत्यधर्मा अदीघरहेवस्य सवितुः सव इत्युद्पात्रमग्नेरुत्तरतः स्यापयति । तत्र च पवित्रे निक्षिप्य ॐ इहेत देवीरमृतं वसाना हिरण्यवर्णा औनवय त्वर्याः । आपः समुद्रो वरुणश्च राजा संपातभागान्हविषो जुपंतौ । इंद्रप्रशिष्टा वरुणप्रसृता आपः समुद्रादिवमु-
- ५ द्रहंतु । इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसृतां दिवस्पृथिव्याः श्रियमावहंतु ॥ अनेन मंत्रेणोद्पात्रे-उदकं क्षिपति । विलीनपूतमाज्यमग्नावाधिश्रित्य परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धूपदूर्णं दिवे दिवे हंतारं भंगुरावतः इति त्रिः पर्यग्निं कृत्वा उदगुद्वास्य पश्चाद्ग्रेरासाद्य पवित्राभ्यामुत्पुनाति । तता दर्भत्रयेण सुवसंमाजनं । ततो निष्टहं रक्षोनिष्टता अरातयः इति सुवप्रतपनं । अथ ॐ विष्णोर्हस्तोऽसि दक्षिणः पूष्णो दक्षं बहस्पते । तं त्वाहं सुवमाददे देवानां हव्यवाहनं ।
- १० अर्थ स्रवो निद्रघाति होमाच्छताज्जरच्छंदसाजागतेन । सर्वयज्ञस्य समनक्ति विष्टा वार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येनेति । सुवामिमंत्रणं । ततः संस्कृतमेव घृतं स्ववामभागेऽग्नेः पश्चात्स्यापिताज्यघानी-नामकपात्रातरे सुवेण कुर्यात् 'ॐ भूः शं भूत्येत्वा गृह्णे भूतये' इति प्रथमं गृह्णाति । ॐ भुवः शं पुष्ट्ये त्वा गृह्णे पुष्टये इति द्वितीयं । ॐ स्वः शं त्वा गृह्णे सहस्रपोषाय इति तृतीयं । ॐ जनः शं त्वा गृह्णे परिमितपोषायेति चतुर्थं । ततः सुवेण तत् घृतं जुहुयात् । अग्नावग्निश्चरति
- १५ प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्ति पाठ । नमस्कारेण नमसा ते जुहोमिमा देवानां मिथुया कर्म भागं स्वाहा । दद्या पूतं मनसा जातवेदो विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । सप्तास्यानि तव जातवेदस्तेभ्यो जुहोमि सजुषस्व हव्यं स्वाहा । पुस्ताद्युक्तो बह जातवेदोमे विद्धि क्रियमाण यथेदं । त्वं मिपग्नेभजस्यासि कर्ता त्वया गामश्वं पुरुषं सनेम स्वाहा । यज्ञस्य चक्षुः प्रतिमुसं च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोति । इमं यज्ञं विततं विश्वकर्मणा देवा
- २० यंतु समनस्यमानाः स्वाहा । इति हुत्वा ॐ वृष्णे बृहते स्वर्विदे अग्नये हाक्लं हरामि त्विषीमते । स नः स्थिरान्वलवतः कृणोतु ज्योक्चरो जीवातवेत्यं द्वादश्वमग्नये स्वाहा । इत्युत्तरपूर्वाद्धे । अथ दक्षिणपूर्वाद्धे । ॐ त्वं सोमाद्रिव्यो नृचक्षः सुगं अस्मभ्यं पथो अनुक्षः । अभिनो गोत्र विदुष इव नेशोच्छानोवाचमुशती जिगाय सोमाय स्वाहा । इत्याज्यभागो हुत्वा अभ्यातानहोमं कुर्यात् । तद्यथा सविता प्रसवानामधिपतिः समावतु आस्मिन् बहृण्यस्मिन्कर्मण्यस्यां पुरोधायामस्यां
- २५ प्रतिष्ठायामस्थां वित्यामस्यामाहृत्यामाशिष्ट्यस्या देवहृत्या स्वाहा । सवित्रे प्रसवानामधि पतये । अग्निधनस्पतीनामधिपतिः । इत्यादिपूर्ववत् २ । एवं सर्वत्राप्यग्ने । यावापृथिवी दातुणामधिपती । ३ वरुणोऽपामधिपतिः ४ । मित्रावरुणौ ष्टय्या अधिपती ५ । मरुतः पर्वतानामधिपतयस्ते मावंतु ६ । सोमो बरुषामधिपतिः ७ । वायुरंतरिक्षस्याधिपतिः ८ । सूर्यश्चक्षुषामधिपतिः । ९ । चंद्रमा नक्षत्राणापधिपतिः १० । इंद्रो दिवाधिपतिः ११ । मरुता पिठापशूनामधिपतिः १२ । मृत्युः ३० वनानामधिपतिः १३ । यमः पितृणामधिपतिः १४ । तता अचत्तरेतेमार्बन्धिति पूर्ववत् १५ । ततस्त तामहास्तेमार्बन्धिति पूर्ववत् ॥ अथोत्तरांगानि ॥ तत्र पूर्ववत्सप्तदशाहृत्यान्मर्कं अभ्यातानहोमं

कृत्वा हुक्लपक्षश्चेत् पूर्णा पश्चाद्भुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवी
 संबसंतो महित्वा नाकस्य पृष्ठे समिपां मदेम स्वोहीत जुहोति । कुष्णपक्षश्चेत् यत्ते देवा अकृष्णवत्
 मागधेयममावास्ये संबसंतो महित्वा । तेनो यज्ञं पिपृहि विश्ववारे रथिं ना धेहि सुभगे सुवीरं
 स्वाहा । अथ आहृत्यै स्वाहा । कामाय स्वा स्वाहा । समृषे स्वा स्वाहा । आहृत्यै त्वा कामाय स्वा समृषे
 स्वा स्वाहा । ऋचास्तोमं सप्तमर्थं गायत्रण रथंतरं । बुधद्रायश्रवतंनि स्वाहा । इत्याहुतिर्पंचकं ५
 जुहुयात् । इति समृद्धिहोमः ॥ ततः ॐ पूयिष्यामग्रये समनमन्त्य आर्ध्रौत् । यथा पृथिव्याग्रये समन-
 मन्वे वा मह्यं सन्नमः सं नमंतु । ततः पृथिवी धेनुस्तस्या अग्निर्वत्सः समेधिना वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां ।
 आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रथिं स्वाहा । अंतरिक्षे वायवे समनमन्त्य आर्ध्रौत् । यथांतरिक्षे वायवे समनमन्नेवा
 मह्यं सन्नमः सं नमंतु । अंतरिक्षं धेनुस्तस्या वायुर्वत्सः सामे वायुना वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां ।
 आयुः प्रथमं प्रजा पोषं रथिं स्वाहा । दिव्यादित्याय समनमन्त्य आर्ध्रौत् यथा दिव्यादित्याय १०
 समनमन्ने वा मह्यं सन्नमः सं नमंतु । र्योधंतुस्तस्या आदित्यो वत्सः साम आदित्येन वत्सेनेषमूर्जं
 कामं दुहां । आयुः प्रथमं प्रजापोषं रथिं स्वाहा । दिक्षु चंद्राय समनमन्त्य आर्ध्रौत् । यथा-
 दिक्षु चंद्राय समनमन्नेवामह्यं सन्नमः सन्नमंतु । दिक्षो धेनुवत्सां सा चंद्रो वत्सः तामे चंद्रेण
 वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां आयुः प्रथमं प्रजापोषं रथिं स्वाहा । इत्याहुतिचतुष्टयं संनतिहोमः ।
 प्रजापते न त्वदेतान्धन्यो विश्वा रूपाणि परिभूर्जैर्जान । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु यद्यं स्वाम १५
 पतयो रथीणां स्वाहा । इत्युपस्तीर्यहोमः । ततोऽग्नेरुत्तरपूर्वार्धे आदेवानामपि पंधामग्न-
 यच्छरुवाम तदनु प्रवो हूं । अग्निर्विद्वान्स यजास्त इन्द्रो तासोऽध्वरान्सक्तून्कल्पयात्प्रयग्रे स्विष्ट-
 कृते स्वाहा इति मंत्रेण जुहुयादिति स्विष्टकृत् । अथेकादशप्रायश्चित्ताहुतीः स्वाहेष्टेभ्यः स्वाहा ।
 वर्षेणितेभ्यः स्वाहा । भेषजं स्विष्टये स्वाहा । निष्कृतिर्दुरिष्टये स्वाहा । देवीभ्यस्तनूभ्यः
 स्वाहा । अयाश्चाग्नेस्यनभिःशस्तीश्वसत्यमित्वमया अंसि । अयासमनसाहुतोयासन् हव्यमृहिपः २०
 स्वाहा । ॐ स्वाहा भुः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति प्रतिप्राय-
 श्चित्तहोमः । ततः यन्मे स्कचमनसो जातवेदो यद्वा स्कंदेन्द्रविषो यत्र यत्र । अग्नुरुषो षिष्टुपः
 संजुहोमि सत्याः संतु यजमानस्य कामाः स्वाहेति स्कजहोमः । यदस्मृति चक्रम किंचिदग्न उपाग्नि-
 चरणे जातवेदः । ततः मीहि त्वं ततः प्रचेतः सुहमे सविभ्यो य अमृतत्वमस्तुतः स्वाहा ।
 इत्यस्मृतिहोमः ॥ ततः यद्दद्यात्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्हेताधिक्रितवन्नवृणी महिहा भुवमया २५
 हुक्ं हुताहुविष्ट प्रतान्मह्यमुपपाहि सोमं स्वाहा । ह्यिंद्रो मरुता नेष गोभिः संसृगिर्गि-
 षत्संस्वत्स्या । संमद्रणा देवाहितं यदस्ति संदेवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा । यानावह उशतो
 देवदेवास्तान्मेरय स्वे अग्ने राधस्ये । यद्विवांसः यद्विर्वंसो गधुन्यरामे घत् वसयो वस्वनि
 स्वाहा । सुगावो देवाः सद्ना अकर्म य आजग्म सवध ने मानुपाणः । वहमाणो भरमाणाः
 स्वा वसुनि वसुं धर्मं दिवमारोहतां नु स्वाहा । यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ । स्वां ३०
 योनिं गच्छ स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सह सुक्तवाकः सुवीर्यः स्वाहा । वषट्पुतेभ्यो वषट्-
 हुतेभ्यः । देवा गातु विद्वो गातुं वित्वा गातुमितस्वाहा । इत्याहुतिसप्तकं सन्स्थितिहोमः ॥

- तत समनस्पत इम नो दिवि देवेषु यज्ञ स्वाहा । दिवि स्वाहा । पृथि-यां स्वाहा । अतरिक्षे स्वाहा । वातेषा स्वाहेत्याहुतिपत्रकं हुत्वा आज्यस्थालीधृतमुत्तम चतुर्वारं स्रुवेण गृहीत्वा आज्यघान्यां सस्थाप्य स्रुवेणैकवारं तूर्णो जुहुयात् ॥ इति समानहोम ॥ अथस्तरणक्रमेण बर्हिर्हृद्याप्य त्रिगुणी-कृत्याज्यघान्या धृतोनाम्पनक्ति । पृथिव्यै त्वेति मत्र प्रथमं मूले युनक्ति । अतरिक्षाय त्वेति मध्यं युनक्ति । दिवे त्वा इत्यथ युनक्ति । एव त्रिं कृत्वा ॐ सर्वाहिरक्त हविषा धृनेन समिन्द्रेण वसुना समरुद्धि । स देवैर्विश्वदेवैरिक्तमिन्द्रं गच्छतु बर्हिं स्वाहेत्यनेन बर्हिर्जुहोति । अथ सन्नावमागास्तविषा बृहत् । प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवा । इमे यज्ञमभिष्वेदे गृणत स्वाहा । देवा अपृता मादयता स्वाहा । इति सन्नावभागहोम ॥ सुबोसीति सुव प्रसृद्धं निदधाति । सुवप्रतिष्ठापनान्ते इद्रं चन्दनपुष्पधूपदीपनैवेद्यताबृलदक्षिणाभि पूजयेत् । ज्ञातारामिन्द्रेति पुष्पोजलिं दद्यात् ॥
- १० ततोऽग्न्यायतनस्य समतादृशं विदिक्षु च माषमकबली-सदीपान् दिक्पालेभ्यो प्रदद्यात् । ज्ञातार-मिन्द्रमिति इन्द्राय सागाय सपरिवाराय सायुषाय सशक्तिकाय एष माषमकबलिर्नम । भो इद्र दिश रक्ष बलिं मक्ष यजमानस्यायु कर्ता क्षेमकर्ता शुभकर्ता शातिकर्ता भवेति प्रार्थयेत् । एष सर्वत्र । अग्नेर्मन्वे इ याग्नेये । यममत्रेण याम्ये । नमोस्तु ते निर्कत इति नैर्कत्ये । ये पश्चादिति पश्चिमे । वायो सवितुरिति वायव्ये । य उतरतस्ते इत्युत्तरे । ईशाना त्वा ईशाने । इति दिक्पालेभ्यो
- १५ बलिं दद्यात् । ततो महाबलिं कुकुमादिरक्त रक्तपुष्पादियुत सर्दीप सदक्षिण क्षेत्रपालाय दद्यात् । क्षेत्रियात्स्वाक्षेत्रस्य पतिमाक्षेत्रपालाय भूतप्रेतापिशाचराक्षसशाकिनीडाकिनीवेतालादिपरिवार-युतायेत्यादि इमं बलिं दृष्टेण दुर्गाहोणेन वा चतुष्टये वाऽऽयत्र नापयेत् । तत प्रज्ञानितपाणिपाद् आचातो देशकालो स्मृत्वा कृताया ऐन्द्रां शाते पूर्णतासेन्द्रचर्यं पूर्णाहतिं होषामानी सकल्प्य स्रुचिद्वादशगृहीत चतुर्गृहीत वाऽऽज्यं कृत्वा वस्ययुतनालिकेतादिफलचन्दनादियुत तदुपरि निधाय
- २० पूर्णाहुतिं अभिभूर्यज्ञ इत्येतंस्त्रिभिः सक्तं राज्ञान्वारब्धो हुत्वा कर्मशेष समापयेद्वाचार्यं । विमुचामीत्यादि समिन्नयहोम । तेजोऽसीति मुक्त विमार्ष्टि । दक्षिणेनाग्निं त्रीन्विष्णुकमान् क्रमते विष्णोः क्रमोसीति । सूर्यस्याजुतामि यमिन्द्रक्षिणमावर्त्तते । अग्नमस्वरिष्या द्रित्यमीथेत । इद्रवय वसावय-मिन्द्रस्य वरुणस्य च । ब्रह्मणः स्यापितपात्रं पुनरुष्ठापयामसि । अपरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्यो-चरेणाग्निं आपो हि ष्ठा मयो भुव इति मार्जयिषा बर्हिषि पत्न्यजलो निनयति 'समुद्रं व
- २५ प्रहिणोमीति' । वीरपत्न्यह भूयास यद्रा यजमानस्तद्रा वीरपुरषोऽह भूयासमिति मुक्त निमार्ष्टि । वतानि वनपत इति सभिषमादधाति । सत्यं त्वसेनेति सह हविर्भिः पर्युह्य उदचि हविरुच्छिन्ना-न्युदासयति । पूर्णपात्रं दक्षिणा । ब्रह्मोत्थापन । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति । यस्मात्कोशादिति नमस्कार । तत कलशे दक्षेन श्वात्युदकेन च दूर्वापल्लवैरुदह्मुत्त आचार्यं ऋत्विजश्च तिष्ठत प्राङ्मुखं सकुडुबमुषविति राजानमभिर्यिषेयु । अभिषेके पत्नीं वाममामे । पवित्रं शतधारं ।
- ३० प्रयतेतः पापिल्लुमीति चतस्र । हिरण्यवर्णा । एवमभिषेकानन्तरं सर्वेष्वधीभिः नुतिष्य शुद्धो दक्षेन ध्यात्वा परिषत्ते वासुसी परिधाय शुक्रमात्वांबरानुलेपनं सपत्नीको यजमान आचार्यादीन् सपूज्य तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

“ ब्राह्मणो दद्यात् दद्यादनङ्गहं ततोऽधिकं । सीराधिकं ततो वैश्यस्तथा प्रादेशिको ह्यं ॥

“ राजा दद्याद्द्वरं ग्रामं समूहो संज्ञवित्तया । यथोक्तां वक्षिणां दद्यात्सकलं फलमश्रुते ॥

अथेत्यादिसमयमुच्चार्य कृतस्य ऐत्रशांत्याख्यकर्मणः प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं एकादशशेनै रुद्रदेवत्याः अमुकगोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे । एवमनङ्गुडामभूमिहस्त्यश्वरथराजादि दद्यात् । स्यात्पित-
देवतापूजननमस्कारौ । आवाहनं न जानामि । अपराधसहस्राणि क्रियंतेऽहर्निशं मया । यस्य स्मृत्या
च नामोक्त्या तयो यज्ञक्रियाद्विपु । न्यूनं० । यांतु देवगणा० इति पीठदेवता विसृज्य । प्रतिमां
सोपस्कारामाचार्याय दत्त्वाऽग्निं संपूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठिति० विसृज्य यथाशक्ति ब्राह्मणान्
भोजयित्वा । ‘ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चमिरेव च हूपते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः
प्रसीदतु ’ इति पठेत् । इत्यंद्दशांतिप्रयोगः ।

अभिषेकादिने च कृतान्तियक्रियो दर्भपाणी राजा प्राडमुस आसन उपविश्येष्टदेवता ध्यात्वा १०
नमस्कृत्य मासपक्षायुद्धिष्य सकलराष्ट्रवश्यताकामोऽहं सांवत्सरपुरोहितोभ्यामात्मानमाभिवेचयिष्य
इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावसोर्धारापूजाऽभ्युदयिकश्राद्धानि कृत्वा
सांवत्सरपुरोहितो नीच ऋग्जुर्विदो विप्रश्चित्रयवैश्वानरान्नाम्नामं चैकं विप्रमाल्यमन्य-
शैर्कं अन्यतमवेदविदं वृथा मधुपर्ककुंडलकेयूरकटकंठाभरणगुलीयकवस्त्रादिभिरान्तसंपूज्य
चतुर्वर्णपुरुषायानुपवेशयेत् । अथ पूर्वदिने कृतोपवासः पुरोहितः सितमाल्यचन्दनवासाः सोऽग्नीपो १५
होमदेशं परिकल्प्य तस्माद्दुत्तोरणकदलीस्तंभमंदितायां स्नानशालायां क्षीहिपु यवैपु वा सौवर्णनव-
कलशं यथाविधि संस्थाप्य यथासंभवमनेकतीर्थजलेनापूर्य सर्वोपाधिस्वर्गगंधसर्वैत्रसर्वबीजकलशीरि-
वृक्षशीरिलतापल्लवान् क्षिपन्वा बहुभिः सितवस्त्रैर्मालामिश्रावेष्ट्य तत्समीप एकं पंचगव्ययुतजल-
पूर्णं मृन्मयं घृतेन पूर्णं हेमं कुंभं दुग्धेन राजतं दध्ना ताम्रं मधुना मार्त्तिकं कशोदकेन च मार्त्तिकं
ज्ञातच्छिद्रं च सौवर्णमन्यांश्च यथालाभं नदीसरःकूपचतुःसमुद्रोदकपूर्णान् मार्त्तिकान्थापयेत् । सर्वेषां २०
च कलशानामुच्चता योऽशांगुला । वैपुल्यं द्विषं चाशुद्धं गुलसूत्रवेष्टनयोग्यं । ततः पुरोहितो होमदेशे
आथर्वणग्रहोक्तेन ल्यसत्त्वेर्येद्रशांतिप्रयोगलिखितेन प्रकारेणाग्निस्थापनादिसप्तदशाहुत्यात्मकाम्या-
तानहोमार्तानि पूर्वार्तानि कृत्वा शर्मन्मस्त्रस्थयनाऽऽयुष्य अमथापरिजताःस्यैः पंचमि-
र्गैराथर्वणपरिशिष्टोक्तेराज्यं जुहुयात् । ते च गणा वश्यंते । होमदेशस्यापित्तहैमकलशे च
संघातान् क्षिपेत् । राजा च सितचंदनपुष्पवासः सर्वालंकारयुतोऽनेर्दक्षिणतः उपविश्य सांवत्सर- २५
प्रभृतिभिर्देवज्ञैः सदस्यभुरपैः पुरोहितैश्च ह्यमानमूर्तिमित्तानि पश्येत् । तानि च नीमित्तानि प्रमाणा-
निर्णये ‘ दक्षिणावर्त्तश्चिश्च ’ इत्यादिनोक्तानि । पञ्च पुरोहितः प्रवानहोमं समाप्येन्द्रशाल्युक्तेनैव
प्रकारेण सप्तदशाहुत्यात्मकाम्यातानहोमादिग्रहोत्थापननमस्कारान्तान्युत्तर्गमानि कृत्वा सुगंधतेला-
दिना स्वेच्छया कृतस्नानं स्नानशालायामानीयासन उपवेश्य मुद्गिः स्नंपयेत् । तत्र सहस्रशीर्षेति
पर्वताग्रमूढा शिरः । अक्षिभ्यांति इति वनमीकांतमूढा कर्णौ । तैर्नैव बिलवालघमूढा मुसं । ग्रीवा- ३०
भ्यस्त इतींद्रध्वजस्थानमूढा ग्रीवा । अत्रिभ्य इति राजागणमूढा हृदयं । यस्य विश्वानि हस्तयो-
रिति मज्जदंतोद्धृतमूढा दक्षिणवामभुजौ । बन्हीनां पितेति सरामूढा पृष्ठं । नामानाभिं न इति
संगममूढोदरं । आ ते सिंघामीति नदीकूलहृद्यमूढा पाश्वर्यौ । सोमानं सरणं इति वैश्याहारमूढा

- कटिं । ऊरुभ्यां इति गजस्थानमूरोरु । मेहनाद्गलमिति गोष्ठमूदा जानुनी । तेनैवाश्वस्थान-
मूदा जघे । एतावानस्येति रथचक्रोद्धृतमुद्रा पादौ । अगादगादिति सर्षमृद्धिः, सर्षागानि । तत'
पूर्वस्थापितेन पचाव्ययुतेन जलकुभेन स्नपयेत् । मंत्रास्तु । गघद्वारा । आप्यायस्व । दधि-
क्राव्य । तेजोऽसि शुक्र । आपोहिधेत्याथाश्च । तदा राजा तदासनं त्यक्त्वा मद्रासन उप-
५ विशेत् । मद्रासनं तु हैम राजतं ताम्रं क्षीरिद्राकजं वा माहालिकस्य हस्तेनोद्धमायतं च ।
अनरंरजितं सपादहस्तेन । महाराजस्य सार्द्धहस्तेन । ततो विप्रामात्यस्तेजोऽसीति पूर्वस्थापितेन
घृतपूर्णहैमकुभेन श्रच्या स्थित्वाऽभिषिचेत् । क्षत्रियामात्य 'आप्यायस्वेति' दुग्धपूर्णं रौप्यकुभेन
दक्षिणतः स्थित्वा । वैश्यामात्यो 'दधिक्राव्योति' दधिपूर्णं ताम्रकुभेन पश्चिमतः स्थित्वा
छद्रोगामात्यो 'मधु वाता' इति त्युचेन मधुपूर्णं मृत्कुभेनोत्तरतः स्थित्वा स एव
१० 'देवस्य त्वेति' कुशोदकपूर्णं मृत्कुभेन तत्रैव स्थित्वा । देवस्यत्वे(स्य)स्याते अभिषिचामीति
वाक्यशेषः । ततः पुरोहितोऽभिषिचामिति सदस्याग्नेयं सपातयुतेन हैमकुभेन राजसूयाभिषेक-
मंत्रैरेभिषिचेत् । ते च याजुषास्तावत् । सोमस्य त्वा युजनाभिषिचाम्यग्रभ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्यै-
न्द्रियेण क्षत्राणां क्षत्रपतिरेष्यतिदिद्युन्वाहिं । इमं देवा असर्षर्षं सुवैध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय
महते जानराज्यायेन्द्रस्यैन्द्रियाय इमममध्यपुत्रममध्यैपुत्रमस्यैविशेष्य पोमीराजा शोमोऽस्माक
१५ ब्राह्मणानां राजे ते । इममित्यस्य स्थाने द्वितीयात् राज्ञो नाम अमुष्येत्यत्र घट्यत तत्पितुः अमुष्या
इत्यत्र घट्यत तन्मातुः इमा आपः । शिवतमा इति तृच आर्गेदिक । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ-
श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रस्तजसा सूर्यस्य वर्चस्य वर्चसेन्द्रस्यैन्द्रियेणाभिषिचामीति यजुः ।
भृभुवः स्वरिति व्याहृतयश्च । एवमन्यपि तत्तच्छास्त्रीया बाध्या । ततः पुरोहितो वन्हिसमीप-
गच्छेत् । ततो वेदशास्त्राभिज्ञोऽन्यो विप्रो मद्रासनगतमेव राजानं शतछिद्रसौवर्णकुभेनाभिषिचेत् ।
२० ततः 'या ओषधीरिति' सर्वौषधीनामुदकं क्षिपेत् । 'रथे तिष्ठेति' यजुषा सूक्तेन गघ-
स्योदकं । 'आब्रह्मन् ब्राह्मणेति' यजुषा बीजानां । पुष्पवर्तीत्यथर्वणमन्त्रेण पुष्पाणां । तेनैव
मन्त्रेणानेकफलानां । 'आशु शिशाने' इति सूक्तेन रत्नानां । 'ये देवा पुरं सदेति' कुशानामुदकेन ।
केचित्तु कुशादूर्वापल्लवैरनेन मन्त्रेण राजागानि मार्जयेदित्याहुः । ततोऽन्यः ऋग्वेदी विप्रो गोरोचनया
गघद्वारैतिमन्त्रेण राज्ञं जिह्वा कठं च लिपेत् । ततः समीचीना विप्रा क्षत्रिया वैश्या
२५ शूद्रा अनुलोमाश्च यथालाभं गंगाधमुनाघनेकनदीसरं कूपचतुः समुद्रनिर्झरं जलपूर्णं पूर्वा-
सादितैरेककलशैः स्ववशास्वीचैर्मन्त्रैः शूद्रानुलोमादयश्च तूर्णमिवाभिषिचेयुः । एतस्मिन्नेव काले-
ऽमात्यमुरार्याश्च छत्रचामरवेत्रान्धारयेयुः । वादकः शसभेर्यादीनि वादयेयुः । विप्रा मन्त्रपाठं चदिनश्च
स्तुतिं कुर्युः । ततः सावत्सरं सर्वकुंभमध्यं आसादितहैमकुभोदकं कुशैर्गृहीत्वा वश्यमाणैः
सुरास्त्वामभिषिचान्त्वित्यादिभिरशीत्युत्तरशतैः श्लोकैरेभिषिचन्मन्त्राते मन्त्रास्तु अभिषिचत्विति क्रिया-
३० पदानुसारेणैकसार्द्धद्विभिःश्लोकात्मका ज्ञेया । सर्वमन्त्राते सर्वं तत्कलशस्य जलं क्षिपेत् । ते च

१ यथाध्वजयट-सापयेत् । २ क्ष-अनरजितः ; यट-अनरजितः ; घघन-अनरजितः ; क-अनरजितः ।
ई-अनरजितः । ३ यटअकध-रेष्यदिदेयुन्वाहिं ध-न्येतदिद्युन्वाहिं स्त-रेष्यादिजपुज्याहिं । ४ यटअ
भाषणं । ५ घकचट्यनअ-नपुण्य । ६ घ-स्थितः ।

श्लोकाः समाप्तौ वदथे । ततो राजा सुगंधितैलोद्भूतं शुद्धोदकैः स्नात्वा श्वेतोष्णीषादिवस्त्राणि धृत्वाऽऽदर्शं आज्ये च प्रतिविंशं दृष्ट्वा तदाज्यपात्रे ससुवर्णी ब्राह्मणाय दत्त्वा चन्दनकुंकुमदाधिदूर्वादि- मंगलद्रव्याण्यालभ्य श्रीविष्णुं सुवर्णादिप्रतिमायां सूर्यमंडलेऽक्षतपुंजे वा पौडशोपचारैः ब्राह्मणा- न्नस्त्रालंकारादिभिः सांवत्सरपुरोहिता च मधुपर्कवस्त्रालंकारादिभिः पूजयेत् । अथ देवैः प्रागुक्तलक्षणं पट्टं ललाटे मुकुटं च मूर्ध्नि बन्नीयात् । ततः पुरोधा राजानं शुभलक्ष्णे असरोत्तरक्रमेण ५
वृषमार्जाररत्नसुसिंहव्याघ्रचर्मबहुमुल्यवस्त्रोत्तरछदेन चोपयुपर्वाच्छादिते मंत्र उपवेशयेत् । ततो द्वारपालस्तत्रोषाविष्टाय राशेऽमात्यान्पौरान्वणिजः प्रकृतीश्च क्रमेण दर्शयेत् । राजा तु ग्रामवासीगजाश्वसुपर्णगोजगुहैरभिषेचकौ सांवत्सरपुरोहितौ संपूज्य अश्वसुःसामविदः श्रीनिव्रांश्च तथैव संपूज्यान्वांश्च ज्योतिर्विदः पुरोहितं विप्रमुख्यांश्च यथाविभवं संपूज्य गोरस- मोदकादिभिः संभोज्य गोवस्रतिलरूप्यान्नफलहेमसुपुष्पमूम्यादीनि तेभ्यो दत्त्वा चन्दनकेसरादिभि- १०- रैलंकृतो दधिदूर्वादीनि मंगलद्रव्याण्यालभ्य सशरचापदस्तोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य गुर्वादीनत्वा महावृषं गां च सवत्सां पृष्टवेशे स्फुरीत् । ततः पुरोधाः सलक्षणं जात्यश्वं महागजं च तत्रानाप्य तौ सर्वोपधिकलशेन 'या अंधीरिति' संनाप्य वस्त्रपर्याणसुवर्णीरूपपालंकारादिभिरलंकृत्याश्वं राज्ञः पुरत आनीयामिमंत्रयेत् । ते च मंत्रा अश्वदान्तौ

“ जयाश्व त्वं मया रक्षस्त्रुरंगाद्यः प्रतिष्ठितः । स्मराय लक्ष्म्याः पुत्रस्त्वं गंधर्व त्वं तथा स्मर ॥ १५

“ यया नृणामयं राजा तथा त्वं भय बाजिनो ।

“ यथा भवंतं वृपतिर्नित्यमेवारुरुक्षति । तथा त्वं रक्ष राजानं सर्वावस्थागतं ह्य ॥

“ दर्शयाश्वं तथा स्वप्ने देवदोषमुपागतं । तुरगान् सकलाश्च रक्ष स्वपि भारोऽयमर्षितः ॥

“ अथ प्रभृति राजा त्वामग्रेणाभयेति मक्तिः । अ-पर्चयिष्यति सदा गंधमात्यानुलेपनैः ॥

“ आशीर्भिक्षं द्विजातीनां तथा च स्वास्तिवाचनैः । रक्षतु त्वां महेन्द्रस्तु पूर्वणं विदशाधिपः ॥ २०

“ दक्षिणेन यमो देवः पश्चिमेन जलाधिपः । उद्रयैश्रवणो देवः सर्वे रक्षंतु सर्वत ॥ इति

ततो गजमपि दक्षिणे कर्णे देवविदा मंत्रितं राजा रोहेत् । तन्मंत्रास्तु गजशांस्तुक्ताः

“ श्रीगजत्वं कृतो राजा मय तस्य गजामणीः । गंधमात्याःसमक्ष्यैस्त्वां पूजयिष्याति पार्श्विः ॥

“ लोकः सदाभयं पूजो करिष्यति यथा तव । पालनीयस्त्वया राजा सुद्वेऽश्वनि तथा गृहे ॥

“ तिर्यग्भावं समुत्सृज्य दिव्यभावमनुस्मर । देवासुरे पुरा सुद्वे श्रीगजसिद्धेशैः कृतः । २५

“ तैरावणसुतः श्रीमानरिष्टो नाम वारणः । श्रीगजानां तु यत्तेजः सर्वमेधोपतिष्ठतु ॥

“ तत्तेजस्तव नागैर्दिव्यभावसमन्वितत् । उपतिष्ठतु भद्रं ते रक्ष राजानमाह्वे ॥ इति

अथ राजानं गजमारुह्य गजारूढेरेव मुख्यामात्यसामंतसांवत्सरपुरोहितादिभिः सह महापथेन स्वपूरं परिभ्रम्य देशतायतनानि गत्वा यथाविभवं देवताः संपूज्य गजारूढो गजारूढैरेव तैः सह गृहमागत्य गजादवतीर्य गजावतीर्णरमारथादिभिः सहोत्तर्युहं भविष्य तान्सर्वानिन्यांश्च लोकान् यथाविभवं ३०
दानमानसत्कारप्रियवचोभिः सत्कृत्य कोटिलक्षायुतान्यतमसंख्याया विप्रान् संभोज्य दीनानाथेभ्यो भूयसां दक्षिणां दत्त्वा स्वास्तिवाचनं कारयित्वा सर्वांस्विभूज्य सुदृशदियुतोऽतिहृदमना भुंजीत ।

इति राजाभिषेकप्रयोगः ।

१ झ-पूर्व । २ ई-अपादैवशः । ३ कघटयअनवरदाई-वेशयेव । ४ यटकघबअनईरथ-भगः । ५ वटईअन-पूर्व । ६ एवं गृहे सर्वे पुस्तकेषु पाठः । राज सं गजमिति तु समीचीनः पाठो भाति । ७ टय-अनघय-पुरि ।

- अथ पूर्वोपयुक्ता शर्मवर्मादिगणा (अ० वे० २।३।१४-१५) ॥ यथा चौथ पृथिवी च नविमीतो नरिष्यथ । एवामेप्राणमाविभे १ । यथाहश्च रात्री च नविमीतो न रिष्यथ एवामे० । २। यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च ३ । यथा ब्रह्म च क्षत्र च ४ । यथा सत्य चानृत च० ५ । यथा भूत च भव्यं च ६ । प्राणायानौ सूर्योर्मापत स्वाहा । यात्रापृथिवी उपश्रुत्यामा० सूर्यचक्षुषा ५ मा पाहि० । अग्ने वैश्वानर विश्वैर्मा देवैः पाहि । विश्वभर विश्वेन मा भर मा पाहि ५ ॐ जोस्योजो मेदा स्वाहा सहोसि सहोमदा बलमसि बल मेदा । आयुरस्यासुर्मदा । श्रोत्रमसि श्रोत्र मेदा । चक्षुरसि चक्षुर्मेदा । परियाणमसि परियाण मेदा । तुभ्यमेव जरिन्वर्धता ष्य मेममन्येमृत्यवोहिंसिर्षुः शत ये । मातेव पुत्र प्रमना उपत्ये मित्र ऐनमियात्याव हस । मित्र एन वरुणो मारिषादजरा मृत्यु कृणुता सविदानो । तदग्निर्होता वयुनानि १० विद्वान्विश्वा देवाना जानि मा विद्वक्ति । त्यर्माक्षिप पशूनां पार्थिवानां ये जाता उत वा ये जानेत् । मेम प्राणो हासीन्मो अपानो मेम मित्रा वधिषुषो अमित्रो । चौद्रा पिता पृथिवी माता जरा मृत्यु कृणुता सविदाने । यथा जीवा आदितेरुपत्ये प्राणापानाभ्या गुपित शत हि मा । इममग्र आयुष वर्चसे प्रिय रेतो वरुण मित्रराजन् । माते वाऽस्मा अदिते शर्म यच्छन् विश्वे देवा जरदष्टिर्थासत् । अक्षीभ्या ते नासिकाभ्या कर्णाभ्या सुत्रुकादधि । यक्ष ३५ शर्षिष्य मस्तिष्ठाजिह्वाया विबुहामि ते । मीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्य कर्कशाभ्यो अनूवयात् । यक्ष दोषण्यामसम्भा बाहुभ्या विबुहामि ते २ । हृदयाचे परिक्रोत्रोहलीक्षणात्पार्श्वभ्या । यक्ष मतस्ताभ्या ह्रीन्हायकृस्नविबुहामि । आत्रेभ्यस्ते गुदाभ्योऽवनिष्ठोरुद्रादधि । यक्ष कुक्षिर्मा प्लाणेर्नास्याविबुहामि ते । ऊरुषां तेष्वर्थाभ्या पार्ष्णिभ्या प्रपदाभ्या । यक्ष भसत्याश्रोणिभ्या भसदभसो विबुहामि ते । अस्तिभ्यस्तेमज्जस्य स्नावभ्यो धमनिभ्य । यक्ष पाणिभ्यामगुल्फिभ्यो २० नलेभ्यो विबुहामि ते । अग अगे लोमि लोमि यस्ते पर्वणि पर्वणि । यक्षमत्वचस्यते ष्य कश्यपस्य विषहर्षेण विश्व च विबुहामसि । ७ । मुचामि त्वा हविषा जीवनायक्रमज्ञातयश्मा दतराजयश्मात् । ग्राहिर्जग्राह यथतदज तरया इद्राग्निषुमुक्तमन २ । यदि क्षिताय यदि वा परता यदि श्रुत्याः रतिक नीत एव । तमाहरामि निकनेरुपस्यादस्पाषमन शन शारदाय २ । सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषा हार्षमन । इन्द्रा यथैन शरदो न यात्यति विश्वस्य २५ इरितस्य पार । शत जीव शरदो वर्द्धमान शत हमतान् शतमु वसतान् । शत त इद्रो अग्नि सविता बृहस्पति शतायुषा हविषा हार्षमन । प्रविश त प्राणापानावनङ्गाहाविवज्रत । का-पथ तु मू पवोयनाहुरितरान् शत ॥ इहैवस्तप्राणापानोमावगातमितो युव । शरीरमस्यांगानि जरतेव इत पुन जरापे त्वा परिदामि जरापे निर्धुषामि त्वा । जरा त्वा भद्रानष्टेयन्यय तु मू यत्रायो नाहुरितरान् शत । ३० उत देवा अवहित देव उन्न यथा पुन । उतामश्चकृष देवा देवा जीवयथापुन ।

१ यदनघट्ट-नांयात । २ घट्टयअनर्द्ध-दिलिपु । ३ ई-शालये न-शालय । ४ नक्ष-ति । ५ धयचधरअ-प्रथिवी । ६ ध-प्रविदाना । ७ घ विश्व मिते । ८ घ-धु ।

द्वाविमौ धातौ वात आसिंधोरापरावतः । दक्षं ते अन्य आवातु ध्यन्वो वातु यद्रपः ।
 आवातवाहिभेपजं विवातवाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेपजो देवानां दूत ईषसे ॥
 प्रायंतामिह देशाखायतां मरुतां गणः । त्रायंतां विश्वा भूतानि यथायमरपा असत् ॥
 आत्वागमं शंतातिमिथो अरिस्ततिमिः । यद्मं त उग्रमाभारिपं परायद्मं सुवामि ते ॥
 अयं मे हस्तो भगवायं मे भगवत्तरः । अय मे विश्वभेपजोऽयं शिवाभिपर्शनः ॥ ५
 हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगमी । अनामयित्नुभ्यां हस्ताभ्यां ताम्भ्यां त्वापि दृशामसि ॥
 आवतस्त आवतः परावतस्त आवतः । इहैव भवमानुगा मा पूर्व्यानुयाः पुत्रेण सुवन्नामि ते दृढं ॥
 यस्त्वामिचेरुपुरुषः स्वोयदरणेजनः । उन्मोवनप्रमोचने उभे वाचा वदामि ते ॥
 यद्द्रोहितशेषिशेष्ये पुंसि अचित्या । उन्मोवेयदन सोमात् कृताच्छेपे पितृताञ्च यत् ॥
 उन्मो० यत्ते माता यत्ते पिता जामिर्भ्राता च सज्जतः । प्रत्यक्षस्वैव स्वभेपजं जरदष्टिं कृणोमि त्वा ॥ १०
 इहैवधिपुरुष संवेण मनसा सह । द्रहृतोपैमस्वमानुगा अधिजीव पुरा इहि ॥
 वानुभूत पुनरेहि विद्वान् उदयनं पयः । आरोहणमारुमणं जीवतो जीवतोयनं ।
 माविभेर्न मरिष्यसि जरदष्टिं कृणोहि त्वा । निरवोचमहं यक्षईममंगेभ्योऽपञ्चरं तव ॥
 अंगभेदो अंगज्वरो यश्च ते दृदयामयः । यद्मद्येन इव प्रायज्ञद्राचासाः परस्तरां ॥
 ऋषीबोधप्रतीबोधवास्वभो यश्च जागतिः । तौ ते प्राणस्य गोमारी दिवांनकं च जागृतां ॥ १५
 अयमग्निरूप सद्य इह सूर्य उदेतु ते । उदेहि मृत्योर्गमीरात्कृष्णाच्चित्तमसस्परि ॥
 नमो यमाय नमो अस्तु मृत्यवे । नमः पितृभ्य उत येन यंति ॥
 उत्पोरणस्य यो वेद् तमग्निं पुरोदधेस्मा अरिस्ततातये ॥
 ऐतु प्राण ऐतु मन ऐतु चक्षुरथो बलं । शरीरमस्य संविदां तत्त्वभ्यां प्रतिष्ठितु ॥
 प्राणेनाग्ने संसृजतु घातः प्राणो न संदितः । प्राणेन विश्वतो मुखं सूर्यं देवा अर्जयन् ॥ २०
 आयुष्यायुः कृता जीवा सुष्मान् जीव मा मृषीः । प्राणेन र्भातां जीवामामृत्योरुदकावरां देवानां निहितं निर्विं ।
 यमिन्द्राश्रविंदत् पथिमिदं वयनिः । आयो हिरण्यं जगुपुस्त्रिवृद्धिस्तास्त्वा रक्षंतु विद्वतास्त्रिवृद्धिः ॥
 नीलाकोष्ठीं सपुद्रां स्त्रीं यमोस्त्रीं त्रैष्टुपां स्त्रीं मातृष्वनस्त्रिं सूर्यान् गोप्तृन् कल्पयामि ते ॥
 उपाप्रियं पनिप्रतं युवानं माहुनीवृषं । अगन्म विभ्रतो नमो दीर्घमायुः कृणोतु मे ॥
 अंतकाय मृत्यो नमः प्राणापाना इह ते रमंता । इहायमस्तु पुरुषः सहासुना सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके ॥२५
 उदेनं भगो अमरीन्देनं सोमो अंशुमान् । उदेतं मरुतो देवा उद्विद्राशी स्वस्तये ॥
 इह ते सुरिहमाणा इहासुरिह मनः । उत्तानिर्ऋत्याः पाशोभो वेत्या वाचा भसामसि ॥
 उज्जामातः पुरुषमावपत्यामृत्योः पङ्क्तिं रवमुंचमानः । मास्थित्या अस्माद्धोकाद्रमेः सूर्यस्य सहसाः ॥
 तुभ्यं वातः पवतां मातरिष्या तुभ्यं वर्षतवमृत्तान्यापः । सूर्यस्ते तन्वे ३ शंतयामि त्वां मृत्युर्ऽपरां काप्रमेष्टाः ॥

१ छ-दयः । २ छ-तः । ३ यत्तअनन्नघञ-यमस्य । ४ टयअनघञ-यदभेन्मो । ५ यत्तअनघञ
 उताणस्य । ६ घ-अननयन् । ७ टयअच-टया; घन-मुवा । ८ घ-प्रणैवतवता जीवामः घञन-ता
 अर्दटय-प्राणेनस्मनी जीवामा । ९ घ-पङ्क्ति ।

उद्यानं ते पुरुषनावनावयानं जीवांतुं ते दक्षतांतिं कृणोमि ।

आँहिरोरमर्ममृतं सुख रयमयात्रिविचिंध्यमवदासि । मा ते मनस्तत्र गान्मातिरोमून्मा जीवेभ्यः ।

प्रमदो मानुगाः पितृन् । त्रिभेदेवा अभिरथंतु त्वैहामागतान्ममादीधीयाथेन न 'यंति परावत्तं ॥७३॥

आरोह तमसो ज्योतिरेखाते हस्तैरभामहे । इयामश्च त्वा मा शबलश्च प्रेषितो यमस्य यौ पथिरपीश्वानो ॥

५ अर्वादेहि मा विदीयो मात्रविष्टः पराभ्दनाः । मेनं पंथामनुगा मीम एष येन पूर्वं नृपय तं ववीमि ।

तमएतत्पुरुषमाप्रयच्छाम्यं परस्तादमयं ते अर्वाक् ॥१०॥

द्विपदाः रक्षंतु त्वाऽप्रयो ये अपस्वता रक्षंतु त्वा मनुष्या ॥ ३ ॥

यमिधते वैश्वानरो रक्षतु जातवेदा दिव्यस्त्वामाप्रधाग्विद्युता सहः ।

मा त्वा ऋष्यादाभिर्मस्तारात्संकसुकार्चं ।

रक्षतु त्वा यौ रक्षतु पृथिवी सूर्यश्च रक्षतामस्वप्रश्च त्वा रक्षतां चंद्रमाश्च । अंतरिक्षं रक्षतु देवहेत्याः-

१० बोधश्च त्वा प्रतीनांधश्च रक्षतामस्वप्रश्च त्वा नवद्राणश्च रक्षतां । गोपायंश्च त्वा जागृविश्च रक्षतां ॥

ते त्वा रक्षंतु ते त्वा गोपायंतु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा ।

जीवेभ्यस्त्वा समुदेवायुरिंद्रो घाता दधातु सविता त्रायमाणः । मा त्वा प्राणो बलंहासीदसंतेतुह्ययामति ।

मा त्वा जंभः संहनुर्मातमोविदन्मार्वाहिः प्रमयुः कथास्याः । उल्वादित्या वसवो मरुतेर्हद्राग्री स्वस्तये ॥

उ त्वा यौरुत्युयैव्युत्प्रजापतिरव्वति । उल्वा मृत्योरोपघयः सोमराज्ञीरपीपरन् ॥

१५ अयं देवा इहेवास्वयं मा पुत्रगादितः । इमं सहस्रवीर्येण मृत्योरुत्पातयामपि ॥

उल्वा मृत्योरोपीपरं "संबंधंतु वयोधतः । मा त्वा व्यस्तकेईपो मा त्वा पुद्दोरुदन् ।

आर्षभेमिदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः । संवागसर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च ते विदन् ।

व्यैवां ते ज्योतिरमुदयत्वत्तमो अकधीत् । अपेत्वनृत्युं निर्कालिमपयइमं निदघासि ।

आरमस्वे मैमृतस्य श्रुष्टिरच्छिद्यमाना जरदष्टिरस्तु ते ।

२० असु त आयुः पुनरामरामि रजस्तमो मोपगा मा प्रमेष्ट ।

जीवतां ज्योतिरभ्येह्वावाहात्वा हरामि शत शारदाय ।

अव मुंच मृत्युपाशानशुष्टिं द्वाधीय आयुः प्रतरं ते दधामि । वातात्ते प्राणमविदन्-सूर्याश्चक्षुरिदं तव ।

यत्तेमरंस्त्वयि तद्धारयामि संवित्सामैर्मदजिह्वया लपन् ॥

प्राणेन त्वां द्विपदां चतुष्पदांमग्निमिव जानमभिसंधर्मांसि । नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय ते करन् ।

२५ अयं जीवतु मा मृतेयंसमैरपामसि । कृणोम्यस्मि भेयजं मृत्यो मा सुँरुयं वर्धा ।

जीवतानघारिषाजीवतीमोपधामहं । त्रायमाणं सहमानं सहस्वतीमिह हुवे स्माअरिष्टतातये ।

अधिबृहि मारभयाः सजेमं तवैव संछर्वसाताया इहारतु ॥

मवाशर्वो मदतं शैर्व यत्त तमायासिधद्युरितं घत्तमायुः । अस्मै मृत्यो अधिबृहि मंदयस्रोदितो ॥

यमे तु । अरिष्टः सर्वांगः समुर्जरसाशतहायन आत्मैना भुजमश्रुतां ।

१ घ-पुत्रनावयानं । २ यटघटअनय-जीवतु ते । ३ टयनवर्चकय-अहिरोरामृतं । ४ घ-रोमममृतं ।

५ यटवअनइयई-विषदेवा । ६ झ-यं नयति । ७ झ-अर । ८ घ-गजिह्वावर्हि । ९ घ-पु । १० घ-

अवर्णु । ११ घ-२या, घघनं-वेपि, टयअ-इयेपि । १२ घ-आवमदं; टयनवघअ-आयंमण्दि ।

१३ घ-वा । १४ घ-अगा, नव-अयत्वं, टयअ-आर्धत्त । १५ घ-रवे । १६ घ-तु विष्ट । १७ घ-अमुं;

घनव-आशु, इं अशुतं । १८ घव-मा, -ई-अरयामि यटवमन, ईघअटयनय-चविषो । १९ घ-संधाभिः

कवयटघअनई-संधमानि । २० टयघनअई-मायुप वपी । २१ झ-ति । २२ ई-शर्मसंरयत्रिविविचिंध्यवदा ।

२३ घनव-आरनातु; टयअई-आत्मान ।

देवानां हेतिः परि त्वा वृणक्तु पाश्यामि त्वा रजस उत उत्वा मुत्पारेपिपरम् ।

आराद्धिं क्रव्याद् निरूहं जीवातवे ते परिर्विदधामि ॥ ९ ॥

यत्ते विपानं रजसं मृत्यो अनवधधर्मम् । पथ इमं तस्माद्भ्रतो ब्रह्मास्मै वर्म कृण्वसि ॥ १० ॥

कृणोमि ते प्राणायानौ जरां मृत्युं दीर्घमायुः स्वस्ति ॥

ववैस्वतेन प्रहितान्यमदूतांश्चरतोऽप सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥

आराद्धारतिं निर्गतं परो माहिं क्रव्यादः पिशाचात् । रक्षी यत्सर्वं दुर्मृतं तत्तम द्वाप हन्मसि ॥ १२ ॥

अग्नेऽग्ने प्राणममृतादायुष्मतो वन्वे जातवेदसः ॥

यथा न क्रव्यां अमृतः सजूरसस्तत्ते कृणोमि तद्द ते समुध्यताम् ॥ १३ ॥

शिबे ते स्तां यायापृथिवी असंतापे अभिश्रियो । शं ते सूर्यं आतपतु शं वातो वाहते इवे ।

शिवा अभिश्चरंतु त्वा आपो दिव्याः पयस्वतीः ॥ १४ ॥

शिवास्ते संवोधधय उवाहार्यमधरस्या उत्तरां पुथिर्वामि ।

तत्र त्वादिश्वौ रक्षतां सूर्याचंद्रमसावुभा ॥ १५ ॥

यत्ते वासः परिधानं यो नांवि कृणुष्वे स्वम् । शिवं ते तन्वे ॥ तत्कृणमः संरपर्शंश्चर्षणमस्तु ते ॥ १६ ॥

यत् क्षीरेण मर्चयता सुतेजसा वता वपसि केसश्मश्रु । हृमं मुसं मा न आशुः प्रमोषीः ॥ १७ ॥

शिवो ते स्तां ब्रह्मिवावभलासावद्रोमधौ । एतौ यक्षं वि चाधेते एतौ मुंचते अंहसः ॥ १८ ॥ १५

यद्द्रासि यत्विषसि घाम्यं कृप्याः पयः । यदायं ॥ यदनायं संवे ते अन्नमविषं कृणोमि ॥ १९ ॥

जन्हे च त्वा रात्रये चोमाम्यं परि द्यासि । अरायेभ्यो जिघत्सुभ्य इमं मे परिरक्षतः ॥ २० ॥

शतं ते सुतं हायनान्दे युगे व्रीणि चत्वारि कृणमः । इंद्राग्नी विश्वे देवास्तेनुपन्यंतामहणीयमानाः ॥ २१ ॥

शखे त्वा हेमंताय वसंताय ग्रीष्माय परिदक्षसि । वर्षाणि तुभ्यं स्योनानि येपु वर्धते ओषधीः ॥ २२ ॥

मृत्युरीशे द्विपर्दा मृत्युरीशे चतुष्पर्दा । तस्मात्त्वा मृत्योर्गोपतेऽन्द्ररामि स मा बिभेः ॥ २३ ॥ २०

सौरिष्ट न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा बिभेः । न वै तत्र प्रत्रियन्ते नो संयधमं तमः ॥ २४ ॥

सर्वो वै तत्र जिवति गौरश्वः वृक्षः पशुः । यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जाविनाय कम् ॥ २५ ॥

परित्वा पातु समानेभ्यो अभिचारात्संबधुभ्यः । जमोभिर्भवा मृतोत्तिजीवो मा ते हासिपुरसवः शैरीरा ॥ २६ ॥

ये मृत्यव एकक्षतं या नाम्ना अतिताप्याः । मुंचंतु तस्मात्त्वा देवा अग्नेर्वैश्वानरादधि ॥ २७ ॥

अग्नेः शरीरमसि पारयिष्णु रक्षोहासि सपन्नहा । अथो अमीवचात्त नः पृतद्वीनोमभेपजं ॥ २८ ॥

प्राणायानो नमो वस्य सर्वाभिर्देवतो । यो मृतः सर्वस्येव्यते वाभिन्तर्धं मत्तिष्ठतं ॥ १८४११ ॥

नमस्ते प्राणं क्रंदाय नमस्ते स्तनयिस्त्वने । नमस्ते प्राणं विद्युते नमस्ते प्राणं वर्धते ॥ २९ ॥

यः प्राणं स्तनयित्नुनाभिर्कन्द्योपधीः । प्रवीचन्ते गर्मान्दृषतेऽप्यो बध्नीर्विजायते ॥ ३० ॥

यद्वा प्राणो अभववर्षाद्वेषेण श्रियेर्वा महीं । पक्षवस्तस्य मोदंते महो वै नो भविष्यति ॥ ३१ ॥ १०

अभिवृष्टा ओषधयः प्राणेन सप्तवादिश्व । आयुर्वेनः प्रातीतरः सर्वो नः सुरभीर्कः ॥ ३२ ॥

१ कचव-युधः घट्टव-यथा; २ रिष्या इति मुद्रितपाठः । ३ घअनययर्व-याधीनं कृणोते । ४ घ-दि, कचटयवअन-प्रश्न ई-द्वआतासुते । ५ नवघ-चक्र-कईटअ-चवला । ६ टयचनअसदर-द्वानाः यवः ७ झ-यदंताय । ८ घ-वे । ९ इअघटमधर-असप्रि । १० कघअनटयवईर + चः । (शरीर) ११ रईअय-दलवध-धैः । १२ कचईरयअनव-वस्तो । १३ घनटयवअ-आण । -१४ घअनटवईर सुरभी इरकट ।

नमस्ते अस्त्वायते नमो अस्तु परायते । नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायोत ते नमः ॥ ७ ॥
 नमस्ते प्राण प्राण ते नमो अस्त्वापान ते । पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः ॥
 सर्वस्मै त इदं नमः ॥ ८ ॥

या ते प्राण प्रिया तनुर्यां ते प्राण प्रेयसी । अयो यद्वेपजं तव तस्य नो धेहि जीवमे ॥ ९ ॥

५ प्राणः प्रजा अनु वस्ते पिता पुत्रमिव प्रियं । प्राणोह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न ॥ १० ॥

प्राणो मृत्युः प्राणस्तक्मा प्राणं देवा उपासते । प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ॥

प्राणो विपद् प्राणो देष्ट्री प्राणं सर्व उपासते । प्राणो ह सूर्यश्चेद्रमाः प्राणमाहुः प्रजापतिं ॥ १२ ॥

प्राणापानौ वीहियवावनद्वाःप्राण उच्यते । यवे ह प्राण आहितो अपानो वीहिरुच्यते ॥ १३ ॥

अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अंतरा । यदा त्वं प्राण जिन्वस्यस्य स जायते पुनः ॥ १४ ॥

१० प्राणमाहुर्मतिरिद्वानं वातो ह प्राण उच्यते । प्राणे ह भूतं मर्त्यं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥

आयुर्वीणांगिरसांर्द्धीर्मनुष्यजा उत । ओषधयः प्र जायते यदा त्वं प्राण जिन्वसि ॥ १६ ॥

यदा प्राणो अभ्यवर्षाद्वेपेण पृथिवीं महीं । ओषधयः प्र जायतेऽथो याः काश्च वीरुधः । १७ ॥

यस्ते प्राणेर्द्ध वेद यस्मिंश्चासि प्रतिष्ठितः । सर्वे तस्मै बलिं हरानमुष्मिंस्तोक् उच्यते ॥ १८ ॥

यथा प्राण बलिद्विद्वत्स्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाःएवा तस्मै बलिं हरान्यस्त्वास्तस्मै शृणुतसुश्रवः ॥ १९ ॥

१५ अंतर्गर्भश्चरति द्वेवतास्वामूतो भूतः स उ जायते पुनः ।

स भूतो मर्त्यं मधिष्यत्पितापुत्रं प्रवि वेशा सृचीमिः ॥ २० ॥

एकं पादं नोस्तिर्द्धति सलिलाद्धंस उच्चरन् । धेदंग स तमुस्तिद्वेजैवाद्य न श्वः स्यात् ।

न रात्री नाहस्यान्न व्युच्छेत्कदाचन ॥ २१ ॥

अष्टाचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ॥

२० अर्धेन विश्वं भुवनं अजान यदस्यार्द्धं कतमः स केतुः ॥ २२ ॥

यो अस्य विश्वजन्मन ईशे विश्वस्य चेटतः । अन्येषु क्षिप्रघन्वने तस्मै प्राण नमोस्तु ते ॥ २३ ॥

यो अस्य सर्वस्य जन्मन ईशे सर्वस्य चेटतः । अतंद्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥ २४ ॥

उर्ध्वः सुप्तेषु जागारं ननु तिर्यङ्गनि पचते । न सुप्तमस्य सुप्तध्वनु शुश्राव कश्चन ॥ २५ ॥

प्राण मा मत्पर्यवृत्तो न मदन्यो मविष्यति । अपां गर्भमिव जीवसे प्राण ब्रह्मामि त्वा मयि ॥ २६ ॥

२५ इत्यायुष्यमणः ॥

विषासहिं-सहमानं सासहानं सहीयांसम् । सहमानं सहोजितं स्वार्जितं गोजितं संधनाजितम् ।

ईड्या नाम ध-इन्द्रमायुष्माय भूयासं ॥ (१७।१।१-३०)

विषासहिमिति संपूर्णः पुनः । ईड्यं नामह इंद्रं प्रियो देवानां भूयासं ॥ २॥ विषासहिं० ईड्यं०

इंद्रं प्रियः प्रदानं०।३।विषा० ईड्यं०इंद्रं प्रियोः पशूनां०।४।विषा० ईड्यं०इंद्रं प्रियःसमानानां०।५।

३० उद्दिष्टादिदि सूर्यवर्चसा माह्वदिहि । द्विषंश्च मत्स्यं रष्यतु मा चाहं द्विपते रधं । तवेद्विष्णो

बहुधा धीर्याणि । त्वं नः पृगीहि पशुमिर्विश्वरूपैः सुघायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ६ ॥

उद्दिष्टादिवांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृषि तवे० । त्वं नः प्रा० ॥ ७ ॥

१ अर्द्धमन्त्रयसकथ-वेत् । २ घनव-प्राणेर्द्ध । ३ सर्वपाठ ३ ईरअटयसघन सत्वा ३ घ ते ।
 ४ ईड्यज-नेति कथति । ५ ईरअअनटयस घनमन्त्र शक्तिवदे । ६ ईरअटयअनघ सर्वं । ७ ईड्यसकथन
 मन्त्र १८ ईरअटयसो १८ च १९ । ८ घरमन्त्रयर्द्धर सि

मा त्वा दभन्सलिले अपस्वन्तये पाणिन उपातिर्ष्यत्र शंतमो भव ॥
 त्वं न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः हित्वा शरितं दिवमारुह्य एतां स नो मृड सुमतां ते स्यामः तवे०
 आरोहंस्त्रिदिवं दिवो गृणानः सोमपीतये प्रिययामा स्वस्तये तवे० ॥ १० ॥
 त्वं न इन्द्र महते सौभगायादग्नेभिः परि पात्यक्तुभिः । तवे० ॥
 त्वमिन्द्रासि विश्वजित्सर्ववित्पुरुहृतस्त्वमिन्द्र । त्वमिन्द्रेर्म सुहृवंस्तोममेरयस्य
 स नो मृड सुमतां ते स्याम तवे० ॥ ११ ॥
 अदग्नेो दिवि पृथिव्यामुतासि न त आधुर्महिमानमंतरिक्षे ॥
 अदग्नेन ब्रह्मणा वावृधानः स त्वं न इन्द्र दिवि शं शर्म यच्छ । तवेदि० ॥ १२
 या त इन्द्र तनूरप्सु या पृथिव्या यांतरानो यात इन्द्र पवमाने स्वर्विदि ॥
 यषेन्द्र तन्नां इतरिक्षं व्यापिष्य तथा न इन्द्र तन्नां शर्म यच्छ । तवे० ॥ १३ ॥
 त्वमिन्द्र ब्रह्मणा वर्धयंतः सत्रं निषेदुर्कषयो नाधमानाः तवे० ॥ १४ ॥
 त्वं तु त्वं पर्येष्युस्तं सहस्रधरं विदधे स्वर्विद्र । तवे० ॥ १५ ॥
 त्वं रक्षसे मदिशश्वतस्रस्त्वं शोचिषा नभक्षी वि भासि । त्वमिमा विश्वाभुवनानु तिष्ठ स'क्रतस्य
 पंथामन्वेपि विद्वांस्तवे० ॥ (१६) ॥
 पंचभिः पराद्द तपस्येऽप्यार्वाहशरितमेपि सुदिने वाधमानस्तवेदि० १७ ॥ १५
 त्वमिन्द्रस्त्वं महेंद्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापतिः । तुभ्यं यज्ञो वितायेते तुभ्यं जुह्वति जुह्वतस्तवे० ॥ १८ ॥
 असति सन्मतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितं । मृतं ह भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं । तवेदि० ।
 त्वं नः पूर्णाहि पशुमिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥
 शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि । स यथा त्वं भ्राजता भ्राजोऽस्येवाहं भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ २० ॥
 रुचिरासि रोचोऽसि । स यथा त्वं रुच्या रोचोऽस्येवाहं पशुमिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीय ॥ २१ ॥ २०
 उद्यते नम उद्वायते नम उद्विताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥
 अस्तंपते नमोऽस्तमेर्ष्यते नमोऽस्तमिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥
 उद्गादयमादित्यो विश्वेन तपसा सह । सपत्नान्महं रंधयन्मा व्वाहं द्विपते रथं । तवेदि० ॥
 त्वं न पूर्णाहि पशुमिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ २४ ॥
 आदित्ये नावमारुह्यः शतारिवा स्वस्तये । अहर्मात्यपीपरो रात्रिं सन्नाति पारय ॥ २५ ॥ २५
 सूर्ये नावमारुह्यः शतारिवा स्वस्तये । रात्रिं मात्यपीपरोऽहः सन्नाति पारय ॥ २६ ॥
 प्रजापतेरावृते ब्रह्मणा यर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ॥
 जरद्विः कृतवीर्यो विश्व्याः सहस्रायुः सुकृतधरेयम् ॥ २७ ॥
 परिश्रुते ब्रह्मणा० । ना मा प्रापन्नियवो देव्या या मा मानुषीरवसृष्टा ववाय ॥ २८ ॥
 क्रतेन गुप्त क्रतुमिश्च सर्वैर्मतेन गुप्तो भव्येन व्वाहं ॥ २९ ॥
 मामा प्रापराम्ना मोत मृत्युरंतर्दधेऽहं सलिलेन वाचः ॥ २९ ॥
 अग्निर्मा गोसा परि पातु विश्वत उग्रन्तूर्ध्वो नुदतां मृशुपाशात् ॥
 ह्युच्छन्तीरुयसः पर्वता भुवाः सहस्रं प्राणा मरया यतन्ताम् ॥ ३० ॥

इत्यायुष्यगणः ॥

अथ सर्वस्यगणः ॥

धि प्रियताः परिवर्ति विन्वा रूपानि विभ्रतः । वाचावतिर्बला तेषां तन्वो मय दधानु मे ॥ १ ॥

पुनोहि वाचावते देवेन मनसा सह । बसोऽप्यते नि रमय मन्वेशातु मयि श्रुतम् ॥ २ ॥

इदेषामि वि तनुमे आत्मा इव जयया । वाचावतिर्नि यच्छतु मन्वेद्यम् ॥ ३ ॥

उग्रहूतो वाचावतिष्ठासामाशाचावतिर्ध्वयनाम् । सं श्रुनेन गमेमहि मा श्रुनेन वि राधिषि ॥ ४ ॥

५ अतिमन्वसुवसरो चार्यैर्विद्वः पूषा बहगो मित्रो अग्निः ॥

इममादिरया उत विभ्ये च देवा उतामिन् ज्योतिवि चार्यन्तु ॥ १ ॥

अस्य देवाः मद्रिषि ज्योतिस्तु सूर्यो अग्निश्च वा हिरण्यम् ॥

सपत्ना आसद्ध्ये मद्रतूत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ २ ॥

येनेन्द्राय सममरः पर्याप्तुत्तमेन मद्रगा ज्ञातवेद् ॥

१० तेन स्वमद्र इह वर्षयेमं सजातानां श्रेष्ठ्य आ धेयेनम् ॥ ३ ॥

एषां यज्ञमुत वर्षो देवेहं रायापोपमुन चित्तान्पथे । मपत्ता ० ॥ ४ ॥

मातरारिं मातरिद्रं हवामहे सप्तस्यः ॥ प्रथमायां द्वितीयायां हृवेमेत्यत्र हवामहे ॥

उतोदितो मपयन् ० ॥ अतु देवस्तेना वर्षं ॥ वसु विद्रं मगं मे ० ॥

हस्तिवर्चसं प्रथमां बृहस्पशो अदिरया यत्तन्वं संबभूव ॥

१५ तत्सर्वं समदुर्मसमेतं तद्विभ्ये देवा अदितिः सजोषाः ॥ १ ॥

मित्रश्च बरुणधेन्द्रो रुद्रश्च चेतुः । देवासो विश्वधावसस्ते मांजंतु वर्षसा ॥ २ ॥

येन हस्ती वर्चसा संबभूव येन राजा मनुष्येष्वप्यम् ॥

येन देवा देवताम्य आयन्तेन मामप वर्षसाग्ने वर्चस्विनं कृणु ॥ ३ ॥

यत्ते वर्चो जातेवेदो बृहद्भक्त्याहुतेः । यावत्सूर्यस्य वर्ष आसुरस्य च हस्तिनः ॥

२० तावन्मे अश्विन वर्षे आ घतां पुष्करस्रगा ॥ ३ ॥

यावच्चतस्रः मद्रिशश्वक्षुर्यावत्समश्रुते । तावत्समेर्विद्विषं मयि तद्वरितवर्चसं ॥ ५ ॥

हस्ती मुगाणां सुपदा मतिष्ठावान्बभूव हि । तस्य भगेन वर्चसामि विचामि मामहम् ॥ ६ ॥

सिंहि श्याम उतया पुदाको त्विषिष्यो ब्राह्मणे या ॥ इन्द्रे या देवी ० सा न ऐतु वर्षसा ० ॥ १ ॥

यशो हविर्विर्धतामिन्द्रजूर्तं सहस्रवीर्यं सुमूर्तं सहस्रकूर्तं ॥

२५ यः प्रसर्षाणमनु दीर्घाय चक्षते हविर्वर्तं मा वर्षय ज्येष्ठतातये ॥ २ ॥

अच्छा न इन्द्रं यशसं यशोमिर्वशास्विने नमस्ताना विधेम ॥

नो रास्व राष्ट्रसमिन्द्रजूर्तं तस्य ते रातो यशस स्याम ॥ २ ॥

यशा इन्द्रोयशा आग्नेयशाः सोमो अजायत । यशा विश्वस्य भूनस्याहमस्मि यशस्तमः ॥ ३ ॥

यशसं मेन्द्रो मषदान् कृणोतु यशसं यावापुषिवी उभे इमे ।

३० यशसं मा देवः अदितः कृणोतु मियो दतुर्इन्द्रिणायां इह स्यात् ॥ १ ॥

यथेन्द्रो यावापुषिवीयोर्यशस्वान् यथाप अर्षधियु यशस्वतीः ॥

एवा विश्वेषु देवेषु वर्चं सर्वेषु यशसाः स्याम ॥ २ ॥ यशा इन्द्रो यशा अग्नि ० ॥ ३ ॥

२ कटन-मे

गिरिवारपराटेपु हिरण्ये गोपु ययज्ञः । सुरायां सिच्यमानायां कीलाहो मधु तन्मयि ॥ १ ॥
 अश्विना सारवेण मा मधुद्धतं शुभस्वती । यथा भर्गस्वती वाचमावदानि जनीं अनु ॥ २ ॥
 मैयि वर्चो अथो यशोऽथो यज्ञस्य यत्पयः । तन्मयि प्रजापतिर्दिवि चामिव ईहतु ॥ ३ ॥
 यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः । एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि प्रियताम् ॥ ११ ॥
 यथा सोमो द्वितीये सवन इन्द्रान्योर्भवति प्रियः । एवा मे इन्द्राग्नी वर्च आत्मनि प्रियताम् ॥ १२ ॥ ५
 यथा सोमस्तृतीये सवन ऋभूणां भवति प्रियः । एवा मे ऋभवो वर्चश्च प्रियतां ॥ १३ ॥
 येन्द्रिरिषु पर्वतेषु गोश्वश्वेषु यन्मधु । सुरायां सिच्यमानायां यत्तत्र मधु तन्मयि ॥ १८ ॥
 अश्विना सारवेण मा मधुनाद्धतं शुभस्वती । यथा वर्चस्वती वाचमावदानि जनीं अनु ॥ १९ ॥
 स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुभं क्षिपसि भूम्यां दिवि ॥
 तां पशव उय जीवति सर्वे तेनो सेषमूर्खं विपत्तिं ॥ २० ॥ १०
 पुथिरी दंडोऽतस्तिर्क्षं गर्भो यौः कक्षा विद्युत्प्रकणो हिरण्ययो विंडुः ॥ २१ ॥
 यो वै कक्षायाः सप्त मधुनि वेद मधुमात् भवति ।
 ब्राह्मणश्च राजा च धेनुश्वानर्द्धाश्च ब्राह्मिश्च यवश्च मधु सप्तमम् ॥ २२ ॥
 मधुमात् भवति मधुमदस्पाहार्यं भवति । मधुमते लोकान् जयति य एवं वेद ॥ २३ ॥
 यद्दीधे स्तनयति प्रजापतिरेव तत्प्रजाभ्यः प्राहुर्भवति । तस्मात्प्राचीनोपवीतरितष्टेप्रजापतेऽनु १५
 मा बुध्यस्विति । अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते य एवं वेद ॥ २४ ॥
 यच्च वर्चोऽक्षेपु सुरायां च यदाहितं । यद्रोश्वश्विना वर्चस्तेन मां वर्चसावतम् ॥ २५ ॥
 येन महानप्या जघनमश्विना येन वा सुरा । येनाक्षा अभ्यपिच्यन्त तेनेमां वर्चसावतम् ॥ २६ ॥
 योऽनिभो दीदयदम्बं तर्षं विप्रास ईडते अध्वरेषु ॥
 अपां नवान्मधुमतीरयोदायाभिरिन्द्रो नाकृषे वीर्यावान् ॥ २७ ॥ २०
 इदमहं रुक्षन्तं ग्रामं तनुदू विमपोहामि । यो भद्रो रोचनस्तमुद्वचामि ॥ ३८ ॥
 आस्ये ब्राह्मणाः स्तपनीर्हरिवधीरग्नी इदजन्तापः ।
 अर्थम्नो आमिं पयंतु पूषन्प्रतीक्षन्ते श्वशुरो देवरश्च ॥ ३९ ॥
 ज्ञतं ते हिरण्यं शमु सन्तापःशंभेधिर्भवतु शं सुगस्य तर्ष ॥
 ज्ञत आपः ज्ञतपविश्या मधंतु इमु परया तन्नं स्पृशस्व ॥ वर्चस्यगणः समाप्तः ॥ ४० ॥ २५
 अमूः पारे पुपदाकृक्षिपता निर्जरायवः ।
 तासां जराप्रभिर्रमाक्षा ३ यपि ज्ययामस्यधापरिपयिनः ॥ १ ॥
 विपूव्रेतु कुन्तती पिनाकमिष बिभ्रती । विष्वक्पुनर्भुवा मनो असमृद्धा अवायवः ॥ २ ॥
 न बहवः समश्रमार्मका अमि दाधुषुः । वेणोरद्धा इवापितोऽ मृद्धा अवायवः ॥ २ ॥
 प्रेतं पादौ प्रस्फुरतं बहव पूणतो गृहान् । इन्द्राण्येतु प्रथमाजीताभुयिता पुः ॥ ३ ॥ ३०
 र्पातं न इन्द्राण्येतादितिः पांतु मरुतः । अपां नवास्तिववः सप्त पातन पातु नो विष्णुस्त थैः ॥ १ ॥

१ अ. वे. ६।१।११-११ २ अटयचघन-अनं । २ घ-अपि । ३ छ-य । ४ घटयचअनई-
 हं । ५ घटयचअनईर-ना; क-पा । ४ अ. वे. १।१।११-११ ६ अ. वे. १, १।१।१२५-४०।
 ७ अ. वे. १।१।२७।१-४। ८ अ. वे. ६।१।१२।१-३

पाता नो वावापृथिवी अभिष्टये । पातु मावा पातु सोमो नो अंहसः ।
पातु नो देवी सुमगा सहस्रवती पात्वग्निः शिवा ये अस्य पायवः ॥ २ ॥

पाता नो देवावश्विना शुभस्पती उपासा नक्तो न उरुष्यताम् ॥

अर्वा नपात्रमिहती गयस्य चिहेव स्वष्टर्वैर्यय सर्वतातये ॥ ३ ॥

५ स्वैष्टा मे दैह्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः । पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुस्तरं त्रायमाणं सहः ॥ १ ॥
येन सोमादितिः पया मित्रा वार्यत्यद्बुहः । तेना नोऽवसा गहि ॥ १ ॥

येन सोम साहंस्यासुरान् रघयासि नः । तेना नो अधिवोचत ॥ २ ॥

येन देवा असुराणामोर्जास्पृष्टणीष्वं । तेना नः शर्म यच्छत ॥ ३ ॥

यथा वृक्षं लिबुजां समंतं परिपस्वजे । एवा परि ध्वजस्व मां यथा मां कामिन्यसो यथा मन्त्रापगा असः ॥ १ ॥

१० नमो देववधेभ्यो राजवधेभ्यः । अथो ये विद्युतां वधास्तेभ्यो मृत्यो नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

नमस्ते अधिवाकाय परावाकाय ते नमः । सुमर्ये मृत्यो ते नमो दुर्मत्ये त इदं नमः ॥ २ ॥

नमस्ते यातुधानेभ्यो नमस्ते भेषजेभ्यः । नमस्ते मृत्यो मूलेभ्यो ब्राह्मणेभ्य इदं नमः ॥ ३ ॥

अभयं मित्रावरुणाविहास्तु नो^१ अभयं सोमसविता नः कुणोतु ।

अभयं नोस्तु । वैतरिक्षं सप्तसर्पाणां च हविषामयं नो अस्तु ॥

१५ अनमित्रं नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इंद्रानमित्रं नः पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥

उषं प्रागात्सहस्राक्षो पुत्रं वाशपयो रथम् । शतारमन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृहं ॥ १ ॥

परि णो वृद्धिञ्च शपय इदमग्नीरिवा दहन् । शतारमत्र नो जहि दिवो वृक्षमिवाशनिः ॥ २ ॥

यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात् । वृक्ष इव त्रिधृता हत अमुलादनुशुष्यतु ॥

अनामित्रे नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इंद्रानमित्रं नः पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥

२० मनसे चेतसे धिय आकृतय उत चित्तये । मर्त्यै श्रुतया चक्षुसे विधेम हविषा वयम् ॥ १ ॥

अपानाय ध्यानाय प्राणाय भूरिधापसे । सरस्वत्या उरुव्यचे विधेम हविषा वयम् ॥ २ ॥

यमो^१ मृत्युरथमारो निर्भयो वधुः शर्वोऽस्ता नीलशिल्बः ।

देवजनाः सेनयोस्तस्थिर्वासस्ते अस्माकं परि वृजन्तु वीरान् ॥ १ ॥

मनसा होमैर्हविषा घृतेन पर्यावाच्य उत राज्ञे भवाय ।

२५ नमस्येभ्यो नम एभ्यः कृणोभ्यन्यात्रास्मदधविषा नयंतु ॥ २ ॥

त्रायध्वं नो अपविषाभ्यो वधाद्विष्वे देवा मरुतो विश्ववेदसः ।

अग्नीषोमा वरुणः पूतवक्षा वातापर्जन्ययोः सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

बृहस्पतिं० त्वयमृपु० त्रातारमिह० इंद्रः सुत्रामा । अभयं नः कृणोत्विति विशेषः । स सुत्रामा-

स्ववां० तस्य वयं । विपरीते १ आमंत्रैर्द्रि हरि० । धर्म मे वावापृथिवी धर्माहर्वर्म सूर्यः । धर्म

३० मे विद्वे देवाः कृन्मा मा प्रायत्प्रयाचिका ॥ (१९।२।२०।४)

ऐंद्रग्रं धर्म बहुलं यद्रुद्रं विद्वेदेवा नातिविष्यति सर्वे ।

तन्मे तन्वं त्रायतां सर्वतो बृहदायुष्मान् जरदृष्टिर्घासतु ॥ (१।५।३।१९)

गिरयस्ते पर्वता हिमवंतोगणं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।

भुवं कृष्णा रोहिणीं त्रिभूरुपां भुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुतां ॥

१ घयदहन-त्रेपो । २ ईअनघटय-चोतान, घ-त्वो ३ हा-स्यो । ४ घ-सत्पार ।

१ अ. सं. १।१।१।१ २ ,, १।१।१।१-३ ३ ,, १।१ ४ अ. सं. १।१।१।१-३ ५-

६।३।१।४ ६-१।४।१।३ ७-१।४।३।५।१ ८-१।४।१।१-३. ९-१।१।०।१।१-३.

यत्ते मध्यं पृथिवि यत्र नभ्यं यास्त ऊर्ध्वतन्वः संबभूवुः ।

तासु नो घेडाभिनः १ घतः । एवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ॥ (१२।१।११-१२)

यास्ते प्राचीः प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अघराद्याश्च पश्चात् ।

स्योना जौस्ता मह्यं चरते भवंतु ना निपतं भुवने शिभियाणः ॥ १ ॥

मा नः पश्चान्मा पुरस्तन्निदिष्टा मोत्तरादघराद्दुत ।

५

स्वस्ति भूमे नो भव मा विद्वन्परिवंधिनो वरीयो यावया वर्षं ॥ २२ ॥ स्वस्त्ययनमणः ॥

स्वस्तिवा विश्वापतिर्वृत्रहा १ ॥ (१।४।२१)

ब्रह्मणेन पर्युक्तासिं कण्ठेन नार्यदेन । सेनेवैति त्विषीमती न तत्र मयमस्ति यत्र प्राप्नोस्वोपघे ॥

नै ता अर्धरेण ० १ अमयं मित्रा वरुणा ० १ अमयं यावापृथिवी इहास्तु नोपात्रिणोनु १ ०

ददते नः प्रतीचः । मा ज्ञातारं मां प्रतिष्ठां विद्वंतमिथो विप्राना उपयंतु मृत्युं ॥ १ ॥

हंतं तर्द्धं समंकमालुमखिना च्छिन्तं शिरो अपि पृथीः श्रिणीतं ।

यवाचे ददानपिनह्यतं मुखमघामयं कुणुतं धान्पाय ॥ १ ॥

पृथेना आस इंद्रं सुजाता १ नैतं यथामनु भामीम एवायेन पूर्व न्यैयय तं ब्रवीमि ।

तस्या एतत्पुरुषमाप्रत्यामयं परस्तादमयं ते अर्वाक् । १ स्वस्तिवा विश्वापतिः ॥ १ ॥ १५

नमस्ते घोषिणीभ्यो नमस्ते के शिनीभ्यो नमो नमस्कृताभ्यो नमः संसंजतीभ्यः ॥ (१।१२।३१)

आते राष्ट्रमिह रोहितोऽर्षार्यास्तवन्मृषो अमयं ते अभूत् ।

तस्मै ते यावापृथिवी रेवतीभिः कामं दुहाताभिह शक्रीभिः ॥ १ ॥ (१३।१।५)

इदमुच्छ्रेयोऽवसानमामां शिवे मे यावापृथिवी अभूनां ।

२०

असपनाः प्रदिशो मे भवंतु न वै स्वा द्विणो अमयं नो अस्तु ॥ (१५।२।१४।१)

यत इन्द्र भयामहेऽऊतिभिः ॥ अभययगणः ।

मां नो विद्वन्विद्याधिने मो जमिठवाधिने विद्वन् । आरात् शरव्या अस्मद्विपुचीरिर्द्धिं पातय ॥१॥

विध्वंषो अस्मच्छरवः पंततु ये अस्ता ये चास्त्याः । देवीर्मनुष्येपनो ममामित्रान्वि विध्यत ॥ २ ॥

यो न स्वो यो अरणः सजात उत निष्ठयो यो अस्मां अमिदासति ।

२५

रुद्रः शरव्यथैतात् ममामित्रान्वि विध्यतुः ॥ ३ ॥

यः सपनी योऽसपनी यश्च द्विषं छर्षीतिनः ॥ देवास्तं सर्वे धूर्षतु ॥ ४ ॥

अदारमृद्भवतु ० १ । यो अय सेन्योवधोपायनामुदीरस्ते । युवंतं मित्रा वरुणावस्मयादयं परि ॥२॥

इवश्च यदमुतश्च यद्वधं वरुणो यावय । वि महच्छर्मं यद्य वरीयो यावया वर्षं ॥ ३ ॥

शास इत्या मह्यं मित्रसाहो अस्तुतः । न यस्य ० ४ । स्वस्तिवाविशोपाति ० १ । विन इंद्र ० १ । अर्धे ३ ०

गनया तमे यो अस्मां अमिदासति । पादव्यरययः । विरक्षो विपु ० । अर्धे द्वि द्वि वि महच्छर्म ० ।

१ संशितं म इदं ब्रह्म संशितं वीर्यं १ बलं । संशितं क्षत्रमजरमस्ताजिष्णुर्थेयामस्मि पुरोहितः

समहमेयो राष्ट्रं स्यामि समोजो वीर्यं १ बलं । शुभामि शत्रूणां वाहननेन हविवाहं ॥२॥ निचैपयं-

तामधरे भवंतु ये नः सूरिं मर्चवानं पुतन्यात् । शिर्षोमि ब्रह्मणामित्रानुचयामि स्वानहम् ॥ ३ ॥

१ यद्वक्त्रकथन-स्थोना ता; ध-स्थोनास्तर । २ अ. वे. १५।१९, १५।१९. ३-१।१।२१

४-१।१।२२ ५-१।५।५०।१ नकचर-इतंतद; यदअ-हततंद; ई-हततंद । ६ टयवअघनईर-पूर्व ।

७ घटयवअनर-मानो । ८ घटयअन-ई यातयः । ९-विर्द्धं बो. । १०-विद्यशति न० । ११-णा ।

१२ रतटयवकथ-अयमगोमया, अ-अथाध-अधमंगमया । १३ अ. वे. १।१।१९-८. १४ घ-मघवानं

१५ घअनर-मघवानं. १६ अनघर-शुणाति; धर्क-शुणामि ।

तीक्ष्णीयांसः परशोरमेस्तीक्ष्णतरा उत । इन्द्रस्य वज्रास्तीक्ष्णीयांसो येषामस्मि पुरोष्ठितः ॥ ४ ॥

एषामहमायुधा सं स्याम्येषां राष्ट्रं सुवीरं वर्षधामि ।

एषां क्षत्रमजरमस्तु जिष्ण्वे ५ पां । चित्तं विज्ञेऽवन्तु देवाः ॥ ५ ॥

उद्धर्षतां मघवन्वाजिनान्युद्धीराणां जयतामेतु घोषः ॥ पूषण्योषा उद्दालयः केतुमंत उदीरतं ॥ ६ ॥

५ देवा इन्द्रज्येष्ठा मरुतो यंतु सेनया ॥ ६ ॥

प्रेता जयता नर उषा वः संतु बाहवः । तीक्ष्णेष्वोऽषलघन्वर्नो हतोमायुधा अवलानुप्रवाहवः ॥ ७ ॥

अवसृष्टा परा पन शरव्ये ब्रह्मसंशिते । जयामित्रान्प्रपद्यस्व जह्येषां वरं वर माप्नीया मोषि कश्चन ८

तैवया मन्यो सरथमारुजंतो हर्षमासोः । संशिता मरुची । इति विशेषः । सूक्तं ० ।

यंस्ते मन्यो विदधद्नसायक सह ओजः पुष्पति विश्वमानुषकृ ।

१० साह्याम दासमार्यं त्वया युजा वयं सहस्रकृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

एता देवसेनाः सूर्यकेतवः सचेतेसः । अमित्रानो जयंतु स्वाहा ॥ (५।४।२१।१२)

अत्र मन्थुरवायताव बाहू मनोयुजा । पराशर त्वंतेषा परार्थं शुष्म मर्दयाथा नो रयि मा कृषि ११ ।

निर्हस्तेभ्यो नैर्हस्तं यं देवाः शरुमस्यथ युवृश्चामि शत्रूणा वाहननेन हविषाहं ॥ २ ॥

इन्द्रश्चकार प्रथमं नैर्हस्तमसुरेभ्यः । जयंतु सत्वानो मम स्थिरेणैरेण मेदिना ॥ ३ ॥

१५ निर्हस्तः शत्रुरभिदासस्तु ये सेनाभिर्गुघमायन्यस्मात् ।

समर्पयेद्द्र महता वधेन द्रात्वेशामघहारो विविद्धः ॥ १ ॥

आतन्वाना आयच्छंतोऽस्तंते ये च धावथ । निर्हस्ताः शत्रवः स्पनेद्रो वीथपराशरैत् ॥ २ ॥

निर्हस्ताः सन्तु शत्रवोऽस्तेषां ग्लापयामसि । अथैषामिन्द्र वेदांसि शतशो वि मजामहे ॥ ३ ॥

परि बर्तमानि सर्वत इन्द्रः पूषा च सन्नतुः । मत्संत्वयामूः सेना अमित्राणां परस्तरा ॥ १ ॥

२० मूढा अमित्राश्चरताशीर्षाण इवाहयः । तेषां वो अग्निमूढानामिन्द्रो हंतु वरंवरं ॥ २ ॥

एषु नह्य वृषाजिनं हरिणस्याभिर्यं कृषि ॥ पराडामित्र एषत्वर्वाची गौरुपेतु ॥ ३ ॥

अभिमूर्त्यज्ञो अभिभूरग्निरभिभूः सोमो ।

अभिभूरिन्द्र शस्य १ हं विश्वाः पुतना यथा सान्येवा विधेमाग्निहोना इद् हविः ॥ १ ॥

स्वधास्तु पित्रावृणा विपश्चिता प्रजावत् क्षत्रं मधुपनेह पिन्वतं ॥

२५ बाधेयां दूरं निर्वृतिं पराचैः कूरं चिदेनः प्रमुमुग्धैरमत् ॥ २ ॥

ईर्मवीरमनु हर्षत्वमुग्रमिन्द्रं सलायोअनुसंरमभ्रं।ग्रामजितं गोजितवज्रबाहुं जयंतमजमप्रमुणंतमोजसा ३

इन्द्रो जयाति न पराजयातः अधिराजो राजसु राजयाते ।

चर्कुरय ईद्व्यो वंयभ्रोपसथो नमस्यो भवेह ॥ १ ॥

त्वमिन्द्राधिराजः श्रवस्यसर्वं भूरमिमृतिर्जनानां शर्वदैवीविश इमा वि राजा युष्मत् क्षप्रमजरेते आसु १२

२० प्राच्या विश्वात्मिन्द्रासि राजतोर्दीच्या विश्वा वृत्रहंछुहोसि ।

यत्र यंतिस्त्रीत्योस्तज्जितं ते दक्षिणतो वृषभ एषि हव्यः ॥ ३ ॥

१ घटयवुरंअ-२३ । २ अनटयवव-मनोषा । ३ अ. वे. ५।३।१। ४ अ. वे. ५।३२ ।

५ क-सनेतस्या । ६ अ. वे. १।५।१५, ७ अ. वे. १।६६, ८ धकयअनटयव-सर्भदे । ९ अ. वे.

१।६७ । १० अ. वे. १।६७, ११ फघअनव ग्यसम् । १२ अ. वे. १।६८,

ओमि त्वेन्द्र वरिभतः पुरा त्वांहृणाद्भुवे । श्याम्युग्रं चेतारं पुरुषाणामनेकजम् ॥ १ ॥
 यो अय सेन्यो बधो जिघांसं न उदीरते । इन्द्रस्य तत्र बाहू समंतं परि दध्मः ॥ २ ॥
 परि दध्म इन्द्रस्य बाहू समंतं त्रातुस्त्रायतां नः । देव सवितः सोमराजं सुमनसं मा कृणु स्वस्तये ॥ ३ ॥

अपराजितगणः ॥

यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विपत्रं छपाति नः । देवास्तं सर्वे धूर्वतु बह्व० ॥ (१।१९।४।) ५
 शर्मवर्म्मंतदाहरास्यै नार्या उपास्तरे । सिन्वालि प्रजायतां भगस्य सुमतावसत् ॥ १४।२।२१ ॥
 उद्धुर्म्मिः शम्मा हन्त्वापो योऽत्राणि मुंचत । मादुष्कृती व्येनसावध्यावद्युनमारताम् ॥ १६ ॥
 अघोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना ह्यग्मा मुशेवा सुयमा ग्रहेभ्यः ॥
 वीरसूद्रेषुकामा स त्वयेचिपीमहि सुमनस्यमाना ॥ १७ ॥
 इतश्च यदमुतश्च यद्वधं वरुण यावय ॥ वि महच्छर्मं यच्छ वरीयो यावया वधं ॥ (१।२०।३) १०
 अपेन्द्रद्विष० ज्यासतो वधं० । विमहच्छर्मं ॥ (१।२१।४)
 न्यूनं नः प्रवतो नवान्मरुतः सूर्यस्वैचसः । शर्मयच्छाय सप्रथः ।
 इममग आयुषे वर्चसे नय प्रियं रेनो वरुणमित्र । माते० ॥ (२।२२।५) ॥
 तिस्रो देवीर्महि नः शर्म यच्छत प्रजायै न स्तग्ये र्मु यश्च पुष्टं । माहास्महि प्रजया० ॥ (५।३।७)
 उरुव्यचा नो महिषः शर्म यच्छ । त्वस्मि० ॥ ८ ॥ १५
 इन्द्रस्य शम्मांसि । तं त्वा प्रपद्ये तं त्वा प्रविज्ञानि सर्वगुः सर्वपुरुषः सर्वात्मा सर्वतनुः सह
 यन्मे स्वितेन ॥ (५।६।१४) ॥
 अश्ववर्म मेऽसि यो मा प्राच्या दिक्षोऽधायुभिदासात् । एतत्सन्नतात् । यो मा दक्षिणाणाः ॥
 यो मा प्रतीच्याः० । यो मोदीच्याः० । यो मा ध्रुवायाः । यो मोर्ध्यायाः० ॥
 बृहता मन उपबह्ये मातरिन्वना प्राणापानौ।सूर्याश्चक्षुरंतरिक्षाच्छ्रोत्रे पृथिव्याः झरीरम् ॥ (५।१०।१-८) २०
 येन देवा असुराणामोर्जास्यवृणीध्वं । तेना नः शर्म यच्छय ॥ (६।१।७।३)
 यथा वृक्षं लिबुजा समंतं परिपत्वजे । एवा परिष्वजस्व मां ।
 यथा मों कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥ (६।१।७।१-३)
 यथेमे वावापृथिवी सद्यः पर्येति सूर्यः । एवा पर्येमि ते मनो यथा मां काम० ।
 यथा सुपर्णः प्रपतन् पक्षौ निहंति भूम्यां । एवा नि हन्मि ते मनो यथा मां काम० । २५
 वरिष्ठं मे तन्वर्मुपादौ वाञ्छादृषौ वाञ्छउसकृष्यौ । अक्षौ वृषण्याः केशा मां ते कामेन श्रुष्यतु ॥
 मम त्वादोषगिभ्रिषं कृणोमि हृदयश्रिषं ॥ (६।१।९।१-२)
 यथावतः परागतो मापुष्यार्हं कदाचन । अनहुद्भ्यस्त्वं प्रथमं धेनुभ्यस्त्वमहंपतिः ।
 अपेनवे पवसे शर्म यच्छ चतुष्पदे । शर्म यच्छवोपधिः सह देवीरर्हपती ।
 कस्त्यस्यस्वं तं गोष्ठमयश्मा उत पुरुषात् । नित्स्वल्पो सुमगा मस्याददामि जीवलां ॥ ३०
 सा नो वदस्यास्तां हेतिं वूरं नयतु गोभ्यः । तनूछे वार्जिं तन्वह्मभ्यथावतु शर्म तुभ्यं ॥
 अपहृतो महोयकृणाय यदेवोदिवीव ज्योतिस्वामिमीयात् ॥
 वाजस्य तु प्रसवे मातरं ग्रीहामदितिं नाम वचसा करामहे ॥

यस्य उपस्था उर्वा १ तरिक्षं । सा नः शर्म त्रिवरुषं नियच्छात् ।

देशानां पत्नीरुशती ०१ यच्छंतु समाप्तौ ।

अधिब्रूहि मां रमया सृजे तवैव सन्तसर्वहायाइहास्तु ॥

भवाशर्वो मूढ तं शर्म यच्छ मयसिध्यदुरितं धत्तमायुः ।

५ रक्षोहणं वाजि० १ ।

स्वाकिं मे थावापुथिवी स्वाकिं मित्रो अकरयं ॥ स्वाकिं मे ब्रह्मणस्पतिः स्वाकिं सविताकरत् ॥ ७३३० ॥

वर्म मे थावापुथिवी स्वस्थयनोक्ता १ । इंद्राग्रं वर्म० १ इयमपि तत्र ॥

वर्म महामयं मणिः फालाज्जातः करिष्यति । पूर्णोमधेन मागमश्सेन सह वर्चसा ।

मित्रः पुथिव्योद्भ्रामत्तां पुरंः प्रणयामि वः । तामाविशतता प्रविशत सा वः शर्म च वर्म यच्छतु ।

१० वायुरंतरिक्षेणोद्० । सूर्योदिवो० । चंद्रमानक्षत्रैरु० । सोम ३५५धीरु० । यज्ञोदक्षिणामिरु० । समुद्रो

नदीभिरु० । ब्रह्म ब्रह्मचारिभिरु० । इन्द्रो वीर्येणो० । देवा अमृतेणो० । प्रजापतिः प्रजापतिभिरु० ॥

अप न्यघ्नः पौरुषेयं वधं यमिंद्राग्रीं धाता सविता बृहस्पतिः ।

सोमो राजा वरुणो अश्विना यमः पूषास्मान्परिपातु मृत्योः ॥ १ ॥

यानि चकार भुवनस्य यस्पतिः प्रजापतिर्मातरिष्वः प्रजाभ्यः ।

१५ प्रदिशो यानि वसते दिशश्च तानि मे वर्माणि षड्दलानि संतु ॥ २ ॥

यते तनूष्वनर्हंत देवा सुराजयो देहिनः । इंद्रो यचके वर्म तदस्मान्गतु सर्वतः ॥ ३ ॥

वर्म मे थावापुथिवी स्वस्थयनोक्ता ।

अपसपनं पुरस्तात्प्रश्नाभो अभयं कृतं । सविता दक्षिण उत्तरान्माशचीपतिः ॥ १ ॥

दिवो मादित्या रक्षंतु भूम्या रक्षेत्प्रयः । इंद्राग्री रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छतां ।

२० तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः संतु वर्म ॥ २ ॥ इति शर्मवर्मगणः ।

अथ पूर्वोक्ता अशीत्युत्तरशतं श्लोकाः ॥

सुरास्वामिभिर्विचंतु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्त्रया संकर्षणो विभुः ॥ १ ॥

प्रभुप्रश्नानिरुद्धश्च भवंतु विजयाय ते । आसंडलोऽग्निर्मगवान् यमो वै निर्कृतिस्तथा ॥ २ ॥

वरुणः पवनश्चैव घनाप्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पांतु ते सदा ॥ ३ ॥

२५ रुद्रो धर्मो मनुर्दाक्षी रुचिः श्रद्धा तु पार्थिव । भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च सनकश्च सनंदन ॥ ४ ॥

सप्तकुमारश्च तथा मगवानपि चांगिराः । पुलहश्च पुलस्त्यश्च मरीचिः कश्यपः प्रभु ॥ ५ ॥

एते त्वामिविचंतु प्रजाप्यक्षाः समागताः । प्रभाकरा बर्हिषदो अग्निष्वासास्तथैव च ॥ ६ ॥

ऋग्यादाधोपहृताश्च आज्यपाश्च सुक्राणिनः । एते त्वामिभिर्विचंतु पितरश्चाग्निभिः सह ॥ ७ ॥

हृषीर्षींशची स्यातिरनसूया तथा स्पृतिः । संभूतिः सज्जतिश्चैव क्षमा प्रीतिश्चैव च ॥ ८ ॥

स्वाहा स्वधा च ते राजन्मभिर्विचंतु मातरः । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिर्लक्ष्मीस्तथा क्रिया ॥ ९ ॥
 बुद्धिर्लज्जा वपुः स्नातिस्तुष्टिः सिद्धिश्च पार्थिव । एतास्त्वामभिर्विचंतु धर्मपत्न्यः समागतः ॥ १० ॥
 अहंवती वसुधामि लेखाभानुर्मरुचती । संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा तथैव च ॥ ११ ॥
 धर्मपत्न्यो दक्षान्यास्त्वामभिर्विचंतु पार्थिव । आदितिर्दितिर्वनुः काला सुहृष्टानायापुमासुनिः ॥ १२ ॥
 कद्रूः क्रोधवशा प्राची विनता सुरभिस्तथा । एतास्त्वामभिर्विचंतु कश्यपस्य त्रिधाःस्त्रियः ॥ १३ ॥ ५
 पत्नी ते बहुपुत्रस्य सुपुत्रा या च मामिनी । समायात्वभिषेकाय विजयाय च पार्थिव ॥ १४ ॥
 कृशाश्वपत्नी च तथा सुप्रभा तु जया तथा । सुदर्शना तपोः पुत्रो विजयं विदधातु ते ॥ १५ ॥
 मनोरमा भानुमती विशाळा या च बाहुदा । अरिष्टनेमिपत्न्यस्त्वामभिर्विचंतु पार्थिव ॥ १६ ॥
 कृत्तिका रोहिणी देवी विशांला च तथा नृप । अनूराधा तथा ज्येष्ठा मूलं च वसुधाधिप ॥ १७ ॥
 आषाढा च तथा पूर्वा तथा या चोत्तराज्या । अभिजिच्च तथा श्रुत्या धनिष्ठा च तथैव च ॥ १८ ॥ १०
 तथा शतभिषक् चैव पूर्वामाद्रपदा तथा । उत्तरा रेवती राजन् अश्विनी भरणी तथा ॥ १९ ॥
 एतास्त्वामभिर्विचंतु सोमपत्न्यः समागतः । मृगी च मृगचर्मा च श्वेतमर्द्रचरा हरिः ॥ २० ॥
 एता च कविता दंडा सुरभा सुनया तथा । एताः पुत्रस्त्यपत्न्यस्त्वामभिर्विचंतु पार्थिव ॥ २१ ॥
 इथेनी मार्सा तथा क्रांती धृतराष्ट्री तथा शुकी । पत्न्यस्त्वामभिर्विचंतु अरुणस्यार्कसारथेः ॥ २२ ॥
 आयतिर्नियतिश्चैव रात्रिनिद्रा च पार्थिव । एतास्त्वामभिर्विचंतु लोकसंस्थानेहेतवः ॥ २३ ॥ १५
 उमा सेना शची चैव धूमोर्णा निर्मतिस्तथा । गौरी शिवा च बुद्धिश्च वलया चैव नंदना ॥ २४ ॥
 जानुवया च तथा ज्योत्स्ना या च देवी वनस्पतिः । एतास्त्वामभिर्विचंतु कालस्यावयवाः शुभाः ॥ २५ ॥
 आदित्यश्चंद्रमा मौमो बुधजीवसितार्कजाः । महास्त्वामभिर्विचंतु राहुः केतुश्च तार्पितः ॥
 स्वायंभुवो मनोः पुत्रो मनुः स्वारोचिपस्तथा । औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाश्रुपस्तथा ॥
 देवस्वतोय सावर्णो दक्षवद्वसुतातुमौ । धर्मपुत्रो रुद्रपुत्रो रौच्यो मौत्यश्च यो मनुः ॥ २०

एते त्वामभिर्विचंतु मनवश्च चतुर्वृक्ष ॥
 विश्वभुविश्वपाश्चैनसुश्रुतः सुसुसी विभुः । मनोजवस्तापोजत्वी बहिरंकृतमातिकौ ॥
 गुणश्च कतिधामा च दिविस्फुक् शुचिरेव च । एते त्वामभिर्विचंतु देवपालाभ्रतुर्वृक्ष ॥
 रवंतश्च कुमारश्च तथा वरुचोः कुमारकः । वीरभद्रश्च नंदी च विश्वकर्मा पुरोजवः ॥
 एते त्वामभिर्विचंतु सुरमुख्याः समागतः । आत्मा हासुमंतो दक्षः पटुः प्राणस्तथैव च ॥ २५
 हविश्चयश्च गविष्ठश्च अतः सत्यश्च पार्थिव । अभिर्विचंतु राजस्त्वा देवा त्र्यंगिरसो दश ॥
 ऋतुर्वृक्षा वपुः सत्यः कालक्रामो मुनिस्तथा । धृतिमान्मनुजश्चैव रोचमानस्तथैव च ॥
 एते त्वामभिर्विचंतु विश्वेदेवास्तथा दश ॥
 अजैकपादहिरुन्ध्यः पुण्यकेतुस्तथा बुधः । भरतश्च तथा मृत्युः कापालिरय किंकिणिः ॥
 एकादशैते ऋदास्त्वामभिर्विचंतु पार्थिव ॥ ३०
 भुवनो माधनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा । ऋतुः सुवर्णवर्णश्च ध्वजश्च व्यमुतस्तथा ॥
 प्रसवश्चाप्यधश्चैव दक्षश्च मनुजाधिप । एते त्वामभिर्विचंतु भृगवो नाम देवताः ॥
 मनोप्रकथ प्राणश्च नरोपाजश्च वीर्यशान् । चित्तिर्हृद्यो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा ॥
 विमुग्धापि दिविभ्रेष्ठस्तपान्पश्च जगद्धितः । एते त्वामभिर्विचंतु साध्या द्वादश पार्थिव ॥
 धाना विनोऽर्यमा पूषा शक्रोऽशो वरुणो भगः । त्वष्टा विवस्वान्शिविता विष्णुर्दक्षिणः स्मृतः ॥ ३५

- माधाता मुचकुंदश्च तथा राजा पुङ्गवः । इश्वाकुश्च यदुश्चैव पुङ्गुरिश्रवास्तथा ॥
 अंबरीषश्च नाभागो बृहद्दश्वो महाहनुः । प्रद्युम्नश्चाथ सुद्युम्नो मूरिद्युम्नश्च संजयः ॥
 एते चान्ये च राजानस्तव राजन् दिवंगताः । समार्यात्वभिषेकाय विजयाय तथा श्रियै ॥
 पर्जन्याद्यास्तथा भूप मेघाः सर्वे समागताः । द्रुमाश्चोपघयो रत्नं बीजानि विविधानि च ॥
- ५ सर्वे त्वामभिषिचंतु राजराज्ये सुसत्वराः ॥
 पुरुषश्चाप्रमेयात्मा महाभूतानि यानि च । पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिस्तथैव च ॥
 मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अन्यकश्च महीपते । एते त्वामभिषिचंतु समेता वसुधाधिप ॥
 रुद्रमभौमः शिलाभौमः पातालो नीलमूत्तिकः । पीतरक्तासिताश्चैव श्वेतभौमास्तथैव च ॥
 एते त्वामभिषिचंतु विजयाय महीपते ॥
- १० भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तपः सत्यं च राजेंद्र विजयाय भवंतु ते ॥
 जंबू शाकःकुशः क्रौंचः शाल्मलीद्वय एव च । प्लक्षश्च पुष्करश्चैव स्वस्वाम्यं प्रदिशंतु ते ॥
 उत्तराः कुरवः पुण्या रम्या हैण्वतास्तथा । मद्राश्चः केतुमाटश्च वर्षश्चैव इलावतः ॥
 हरिवर्षः किंपुरुषो वर्षो भारतसंज्ञकः । एते त्वामभिषिचंतु समेत्य वसुधाधिप ॥
 इक्षुदीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गमास्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गंधर्वा वरुणस्तथा ॥
- १५ अयं च नवमस्तेषां स्वस्वाम्यं प्रदिशंतु ते ॥
 हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नील एव तु । श्वेतशृंगोगवान्मेरुर्मात्स्यवद्रुंधमादना ॥
 महेंद्रो मलयः सहाः शुक्तिमानृक्षवांस्तथा । विंध्यश्च पारियात्रश्च सर्व एव महीधराः ॥
 समागम्याभिषिचंतु त्वामय वसुधाधिप ॥
 ऋग्वदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च । अथर्ववेदो वेदास्त्वां अभिषिचंतु पार्थिव ॥
- २० इतिहासो धनुर्वेदो गांधर्वश्चायुसंज्ञितः । सप्तोपवेदाश्च तथा विजयाय भवंतु ते ॥
 शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्त ज्योतिषां गौतिः । छंदो विवितिषैष्ठानि विजयाय भवंतु ते ॥
 अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या स्येताश्चतुर्दश ॥
 सांख्ययोगः पांचरात्रो वेदः वासुपतं तथा । कृतांतपंचकं चैव शास्त्राणि विविधानि च ॥
 गायत्री पार्षशमनी गंगा देवी महा शिवा । गांधारी च तथा नारी विजयं प्रदिशंतु ते ॥
- २५ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपक्षगाः । ऋषयो मनेवो गावो देवमातर एव च ॥
 देवपत्न्यो द्रुमा नामा देत्याश्चाप्सरसां गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो याहनानि च ॥
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । स्थानानि च समस्तानि पुण्यान्यायतनानि च ॥
 जीमूतानि च सर्वाणि तद्विकाराश्च सर्वशः । उक्तानि चाप्यनुक्तानि विजयाय भवंतु ते ॥
 लवणक्षारतोयाश्च पूतमंदोदकास्तथा । दधिर्मंदोदकाश्चैव सुरोदश्च नराधिप ॥
- ३० तथैवशुरसोदश्च तथा स्वाद्दूदकश्च यः । गर्भोदकश्च तोयैस्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥
 श्वत्वाः सांगराश्चैव स्वेन तोयेन पार्थिव । समागम्याभिषेके तु विजयं प्रदिशंतु ते ॥
 पुष्करश्च प्रयागश्च प्रभासो नैमिषं तथा । तथा ब्रह्मसराः पुण्यं गयाशीर्षं च पार्थिव ॥
 कालोदको नंदिंकुंडश्चैवोत्तरमानसः । स्वर्गमार्गप्रदश्चैव तथा पंचनदश्च यः ॥

भृगुतीर्थं प्रभासश्च तथैवामरकंटकः । आश्रमः कालिकायाश्च तृणविंदोस्तथाश्रमः ॥
 मोतीर्थं चाग्नितीर्थं च विमलः स्वर्ग एव च । जंबूवर्गश्च विमलः पुण्यस्तंडुलिकाश्रमः ॥
 कपिलश्च तथा तीर्थो तीर्थो वातिकसंडिका । महासरस्तथागस्त्यकुमारीतीर्थमेव च ॥
 अंगद्वारःकुशावर्तो बिल्वको नीलपर्वतः । वाराहः पर्वतश्चैव तीर्थं कनकसलं तथा ॥
 सुगंधा च घरा कुंभास्तथा शाकंभरीति या । भृगुतुंगः सकुब्जाग्रः कपिलस्य तथाश्रमः ॥ ५
 चमसोज्ज्वेदनः पुण्यस्तथा विनशनं शुभः । अजतुंगश्च मोचश्च अश्वगंधश्च पार्थिव ॥
 कालंजरः सकेदारो रुद्रकोणैस्तथैव च । महालयश्च राजेंद्र षडर्याश्रम एव च ॥
 नंदा च सोमतीर्थं च सूर्यतीर्थं शतक्रतोः । अश्विनोर्वरुणस्याय वायोवैश्रवणस्य च ॥
 ब्रह्मणश्चैव शर्वस्य यमस्य च्यवनस्य च । विरूपाक्षस्य धर्मस्य तथा चाप्सरसां नृप ॥
 ऋषीणां च वसूनां च साध्वानां मरुतां तथा । आदित्यानां च रुद्राणां तथा चाग्निरसां नृप ॥ १०
 विश्वेदेवभृगूणां च तथान्येषो च मानद । म्लक्षप्रस्रवणश्चैव सुपुत्रा च नराधिय ॥
 शालग्रामसरश्चैव वाराहो मानसस्तथा । कामाश्रमसिकूटश्च चित्रकूटस्तथैव च ॥
 संपूर्वः ऋतुसारश्च तथाविष्णुपदं सरः । कापिलं च तथा तीर्थं वासुकैस्तीर्थमेव तु ॥
 सिंधुस्रमस्तपोद्धारोऽप्यथ सूर्यारकुंभकः । पुंढरीकश्च राजेन्द्र गंगासागरसंगमः ॥
 सिंधुसागरयोश्चैव संगमः सुमनोहरः । तथा कुंभामस्तुंश्च मानसं च तथा सरः ॥ १५
 तथा बिंदुसरः पुण्यं सरस्वच्छोदकं तथा । धर्मारण्यं फल्गुतीर्थमविमुक्तं तथैव च ॥
 लोहितश्च तथा पुण्यो बदरी पावनः शिवः । तीर्थं सप्तऋषीणां च वन्हितीर्थं तु पार्थिव ॥
 पुण्यवस्त्रापयो मेघछागलेऽस्तु पार्थिव । पुण्यन्यासस्तथा चैव तीर्थो हंसपदस्तथा ॥
 अश्वतीर्थश्च कर्णाश्वो मणिमंथस्तथैव च । देविका इंद्रमार्गश्च स्वर्णविन्दुस्तथैव च ॥
 आहृत्यकस्तथा तीर्थोतीर्थश्चैवततरतथा । ऐरावतीसमुद्भेदे तीर्थं भोग्ययाःपरं ॥ २०
 करवीराहृत्यं चैव नामो वणिकस्तथा । पापमोचनिकश्चैव ऋणमोचनिकस्तथा ॥
 उद्रेजनस्तथा पुण्यः संपूज्यः सरसां वरः । देवमहत्सरः पुण्यं सार्पिंधिं तु पार्थिव ॥
 एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकर्तिनाः शुभाः । तीर्थैस्त्वामनिर्विचंतु सर्वपातकनाशनैः ॥
 गंगा महानदा पुण्या हृदिनी ह्यादिनी तथा । पावनी च तथा सीता चक्षुः सिंधुश्च नर्मदा ॥
 सुप्रभा कांचनाशी च विशाला मानसी हृदा । सरस्वत्योऽयनादी च सुवेधा बिलोदका ॥ २५
 शिवा शोणश्च तथैव सरयूगंडकी तथा । अजोदा च विभागा च चंद्रमागा इरावती ॥
 वितस्ता देविकारंभा केशा देवहृदा शिवा । तथा चेशुमती पुण्या कौशिकी यमुना तथा ॥
 गोमती धृतपापा च बाहुदा तु सरस्वती । निर्विण्प्या च तृतीया च लोहितश्च महानदः ॥
 त्रैवस्मृतिर्वैश्रमाता वेदपुष्पुर्दा तथा । पर्णाशा चंद्रना चैव सदानाया कुमुदती ॥
 पांता धर्मश्वती घृमा विदर्भा वेणुमत्पति । अवती च तथा कुंती मुरसा च पलाशिनी ॥ ३०
 मंदाकिनी दशापर्णा च सिंधुरेखा कुमुदती । तपती विषली ह्येनी करतोया विशाचिकी ॥
 चित्रोपला चित्रपर्णा मंजुला वाकुलामती । शुक्तिमती सिनीवाली मंजूणी तृपिका कपूः ॥
 तापी पयोष्णी निर्विण्प्याऽसिता च निषपावनी । वेणा वैतरिणी भीमा मंदा एव तथा कुरः ॥

तोया चैव महागौरी दुर्गतिर्मिगिला तथा । गोदावरी भीमरथी कृष्णवर्णा भयंकरा ॥
तुंगभद्रा सुप्रकारा धात्या कावेरिरिव च । कृतमाळा ताम्रवर्णा पुष्पमद्रोत्पलावती ॥
नृसमा ऋषिकुल्या च इक्षुका त्रिदिवालयः । लंगुलिनी वंशधरी जंबूध्र सुकलावती ॥
ऋषिका वरवेगा च मंदगा मंदवाहिनी । क्षमा देवी दया ध्योमा पयोष्णी कालवाहिनी ॥

५ कंपना च विशाला च करतोया सुवाहिनी । ताम्रारुणा चेत्रवती सुभद्रा चाश्ववत्यपि ॥
अद्रिका च इमा चैव सुप्रकारा हिरण्मयी । आपगालोपलाभासी संख्या तु षडवानदी ॥
महेंद्रवाणी शाला च मालिका वलयावती । नीलोद्भूतकरा चैव बाहुदा वनवासिनी ॥
नंदा चापरनंदा च सुनंदा वसुवासिनी । एताश्चान्याश्च राजेंद्र नद्यस्वा विविधोद्काः ॥
सर्वपापप्रशमनाः सर्वलोकस्य मातरः । सतोयपुणैः कलशैरभिविंचंतु पार्थिव ॥

१० एतैर्यथोक्तैर्नृपराजराज्ये दत्ताभिवेकः पृथिवी समयां ।

ससागरां भुंक्व चिरं च जीव । धर्मं च ते बुद्धिरतीव चास्तु ॥

इति श्रीमहृशंकरासमजमहृनीलकण्ठकुते राजनीतिमयूखे राज्याभिवेकप्रयोगः ॥

एवं कृताभिवेको राज्यं कुर्यात् । तत्र सप्तमं ॥ तानि च ' स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्ग-
बलानि चेति ' ॥ कामंडूकोऽपि । (११६)

१५ " स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । एतावदुच्यते राज्यं सत्वबुद्धिद्वयश्रयं ॥"
नीतिशास्त्रस्य दृष्टार्थत्वान्न क्रमेऽभिनिवेशः कार्यः । तत्र स्वामी राजा ।

तत्र देवानामेशाः संतीत्याह मनुः (७४)

" इंद्रानिलयमार्काणां अग्नेश्च वरुणस्य च । इंद्रवितेशयोश्चैव मात्रा नित्दृश्यं शाश्वतीः ॥

" यस्मादेषां सुरेंद्राणां मात्राम्यो निर्गतो नृपः । तस्मादभिमवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥

२० ' सोऽभिभवति धायुश्च सोर्कः सोऽभः स धर्मराट् । स महेंद्रः स ईशः स कुबेरश्च प्रभावन् ॥" इति ॥

कामंडूकोऽपि (११९-११; १३-१५)

" राजाऽस्य जगतो हेतुर्बुद्धिर्बुद्ध्याभिसंमतः । नयनानन्दजननः ज्ञाशां क इव तोषधेः ॥

" यदि न स्यान्नरपतिः सम्यक् नेता ततः प्रजा । अकर्णयाराजलघौ विप्रुवेतेह नौरिव ॥

" धार्मिकं पालनपरं सम्यक्पुरंजयं । राजानमभिमन्यन्ते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥

२५ " न्यायप्रवृत्तो नृपतिरत्मानमप्य च प्रजाः । त्रिवर्गेणोपसंधत्ते निहंति ध्रुवमन्यया ॥

" धर्मादे धवनो राजा विधाय बुभुजे भुवं । अधमश्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलं ॥

" तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः । धर्मेण धर्षते राष्ट्रं तस्य स्वादु फलं प्रियः ॥"
राजगुणास्तद्वृत्तं च नीतिसारे (कामंडूकीये १-१८-२०)

" न्यायेनाजैनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा । सत्यान्नप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं ॥

३० " नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रविध्यः । विनयो हीन्द्रियजयतस्तुक्तः शास्त्रमूच्छति ।"
तथा (११२१-२५)

" शास्त्रं प्रज्ञा पृतिर्दाह्यं प्रागल्भ्यं धारविष्णुता । उत्साहो वाग्मिता दाह्यं आपत्तेः शसहिष्णुता ॥

" प्रभावः शुचिता मैत्री न्यायः सत्यं कृतज्ञता । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः ।

“आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् । ततोऽमात्यास्ततो भृत्यान् ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥

“सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः । विनीतत्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥

“प्रक्रीणीविषयारण्ये धावतं विप्रमाथिनं । ज्ञानांकुशेन कुर्यात् वश्यमिन्द्रियदंतिनं ॥”

तथा (१।२७, ३६-३८; ४०)

“विषयानिपलोभेन मनः प्रेरयतींद्रियं । तन्निष्क्यात्प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितौद्रियः ॥

“एवं करणसामर्थ्यात्संयम्यात्मानमात्मना । नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥

“एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निवर्हणे । महीं सागरपर्यतां स कथं ह्यवजेप्यति ॥

“क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिमिः । गच्छत्याक्षितहृदयः करीव नृपतिर्गृहं ॥

“शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः । एकैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥”

पंचानां निदर्शनमाह (१।४१-४७)

“शुचिदर्भाकुराहारी विदूरभ्रमणक्षमः । लुब्धकाक्षितलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥

“निरीन्द्रशिक्षराक्षरो लीलयोन्मूलितद्रुमः । करिणीस्पर्शसंमोहादालानं याति वारणः ॥

“स्त्रिषड्दीपशिखालोके विलोकितविलोचनः । मृत्युमृच्छति संमोहात्पतंगः सहसा पतन् ॥

“दूरेऽपि हि मवन्देष्टेरगापसालिले वसन् । मीनस्तु सामिपं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥

“द्विरेकी गंधलोभेन कमले याति बंधनं । एकैकशो विनिर्घतं विषया विपसात्रिभाः ॥

“सर्प्यो तु स कथं नस्याद्युगपत्यं च सेवेते ॥

“सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तात्रिरोधे वृथा प्रियः ॥

“धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः । आत्मानं हंति तौ ह्वा युक्त्या यो न निषेवेते ॥४९॥

“सकोमासकमनसां कांतामुखाविलोकने । गर्लति गलितश्रृणौ यौवनेन सह श्रियः ॥

“नामापि स्त्रीति संज्ञादि विक्रोत्येव मानसं । किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोलसितध्रुवः ॥ २०

“रहःपचारकुशला मृदुगहृदमापिणी । कं न नापि रमयति रक्तं रक्तातलोचना ॥ ५१ ॥

“मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽगना ।” ॥ ५२ ॥ तत्र कानिचिज्जिदति (१।५४-५८)

“मृगयाशस्तया पानं गर्हितानि गरीभुजां । दृष्टास्तेभ्यस्तु विषदः पांष्टेनैषधृष्णिषु ॥

“कामः क्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा । षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥

“दंडक्यो नृपतिः कामात्क्रोधाच्च जनमेजयः । लोभादेलस्तु राजर्षिर्वातापी मोर्हतोऽसुरः ॥ २५

“पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाङ्गमोद्भवो नृपः । प्रयाता निधनं ह्येते सत्रुपद्वर्गमाश्रिताः ॥

“शत्रुपद्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितौद्रियः । अंधरीषो महाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥

“वर्धयन्निह धर्मार्यो सेवितौ साङ्गरादरात् । निगृहीतौद्रियधामः कुर्यात् गुप्तेष्वनम् ॥

“शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृत्तये । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्वनसीदति ॥ ५९ ॥

“वृद्धोपसेवी नृपतिः सतां भवति संमतः ।

३०

१ शस्त्राङ्गरादरो इति मुद्रितकामन्दकीयपाठः । २ चरन् इति मुद्रितपाठः । ३ गन्धर्वयो मनुष्यो दानासक्तवि-
काशया इति मुद्रितपाठः । ४ क्षेमो तु स्यात्पथं वा समं पय सेवने (मु. पाठः) । ५ निकामं (मु. पाठः) ।
६ हर्षतो मु. पा. । ७ वृद्धे-मु-पाठः ।

- “ प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नाकार्येषु प्रवर्तते । आददान् प्रतिदिनं कंला सम्यक् महीपति ।
 “ जितेंद्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिण । मवत्युज्ज्वलिता लक्ष्म्य क्रीतैर्यश्च नमस्त्वृश ॥ ” तथा
 “ इयं हि लोके व्यतिरेकवर्तिनी स्वमाधतः पार्थिवता समुद्भूता ॥
 “ बलात्तदेन विनये नियोजयेन्नयस्य सिद्धौ विनयः पुरस्सर ॥ ६४ ॥
 ५ “ गुरुस्तु विद्याधिगमाय रच्यते श्रुता च विद्या मतेषु महाभरणां ॥
 “ श्रुतानि पुण्यानि मतानि वेधसामसशय साधु भवति मृतये ” ॥ ६६ ॥
 वेधसां पूर्वपुरुषाणां । विद्यानिरूपण नीतिस्तारे (२।२-७)
 “ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दृढनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवेता इति नो गुरुदर्शन ॥
 “ आन्वीक्षिक्यारम्भविज्ञान धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दृढनीतौ नयानयौ ॥ ”
 १० आन्वीक्षिक्या तर्कशास्त्रवद्वातायतमार्गः । त्रय्यां मीमांसास्तुत्यादेः । तथा (२।१०-१६)
 “ वर्णा सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वामु प्रतिष्ठिता । ईक्षणाद्रक्षणोत्तासां तद्धर्मस्याशमाङ्क नृप ॥
 “ आन्वीक्षिक्यारम्भविद्या स्यादीक्षणात्सुखदुःखया । ईक्षमाणस्तथा तत्र हर्षशोकौ श्युदस्यति ॥
 “ ऋग्यजु सामनामानस्रपो वेदास्त्रयी मता । उमौ लाकमव मोति त्रय्या तिष्ठन् यथाविधि ॥
 “ अगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तर । धर्मशास्त्र पुराण च त्रयीद् सर्वमुच्यते ॥
 १५ “ पाण्डुपाल्यं कृषि पण्य वार्ता वार्त्तानुजीव्यपि । संपन्नो वार्त्तया साधुर्न वृत्तेर्मयमृच्छति ॥
 “ दमो दृढ इति रयातस्तस्माद्दृढेणहीपति । तस्य नीतिर्दृढनीतिर्नयनाप्रीतिरुच्यते ॥ ॥
 “ तथात्मान च शपाश्च विद्या पायान्महीपति । विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्प्राता हि महीपति ॥ २२ ॥
 “ अहिंसा सूनृता वाणी सत्य शौच दया क्षमा । वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥ ३३ ॥
 “ स्वर्गानत्याय धर्मोऽय सर्वेषां सर्वलिङ्गिनां ॥ ” तथा (२।३४-३५)
 २० “ सर्वस्यास्य ययान्याय भूपति सप्रवर्त्तक । तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्छ्रुति ॥
 “ वर्णाश्रमाचारयुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् । पाता वर्णाश्रमार्णा च पार्थिव सर्वलोकभाक् ॥ ”
 तथा (३।६-९)
 “ आनुशस्य परो धर्मः सर्वप्राणमृतां यतः । तस्माद्वाजाऽनुशास्येन पालयेत्कृपण जनम् ॥
 “ न हि स्वसुखमा विच्छन्द पीडयेत्कृपण नृप । कृपण पीडयमाना हि मयुना हति पार्थिवम् ॥
 २५ “ को हि नाम कुले जात सुखलेशोपैवृहति । अल्पसाराणि भूतानि पीडयेद्द्विचारयन् ॥
 “ अप्रिव्याधिपरीताप अथ श्वो वा विनाशेने । को हि नाम शरीराय धर्मापत समाचरेत् ॥ ”
 तथा (३।१३-१६)
 “ स्वजने सज्जने कुर्याद्धर्माय च सुखाय च । सेव्यमानस्तु स्वजनेर्मज्ञानति विराजते ॥
 “ हिमांशुमाली न तथा न श्वेतुच्छ्रोत्रपल सरः । आनन्दयति चत्तासि यथा सज्जनवष्टित ॥
 ३० “ ग्रीष्मसूर्याशुसतसमुद्जनमनाश्रय । मरुस्थलमिवोद्गम त्यजदुर्जनसगत ॥

१ यश्चनकअवष्ट काका । २ समुद्रना सु पाठ । ३ भूतानुबन्धीनि सु पाठ । ४ यागदेमाङ्क राहना-मु-नट लाकमस्थितातेव इत्यपि पाठान्तरं । ५ विद्या स्वाधु इति ज्ञादिपाठ । ६ वर्णिलिङ्गिना इति सु पाठ । ७ सुखलक्षण रामित सु पाठ । ८ सङ्घट इति सुपाठ ।

- ५८ निश्वासोद्गोर्निहतभुक् घूमघ्नीकृताननेः । धरमार्कीविवैः संगं कुर्यान्न स्वैव दुर्जनैः ॥
 ५९ क्रियतेऽप्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाजलिः । ततः साधु नरः कार्योदज्जनाय हितार्थिनः ॥ २१ ॥
 ६० नित्यं मनोपहारिण्या वाचा प्रल्हादयेज्यते । अद्वेजयति भूतानि क्रूरावाक् धनदोऽपि सन् ॥ (२३)
 ६१ त्वदि विन्दु इवात्यर्थं यथा संतप्यते जनः । पांडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ (२४)
 ६२ प्रियमेवाभिघातव्यं नित्यं सत्सु द्विपत्सु वा । शिखीव केकां मधुतां बार्चं ब्रूते जनप्रियः ॥ (२६) ५
 ६३ मद्रक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिशोऽपि । हरंति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चिताम् ॥ (२८)
 ६४ ये प्रियाणि प्रमाथते प्रियमिच्छति ताकृतं । श्रीमंतो वंधचरिता देवास्ते नरविमहाः ॥ ” (३०)
 तथा (३१-३२)

- ६५ शुचिरास्तिकथपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा । देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥
 ६६ प्रणिपातेन हि गुरुन् सतो नूचानचेष्टितैः । कुर्वीताभिर्मताम् मूर्खै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ ” १०
 अनूचानः श्रोत्रियस्तस्य चेष्टितानि तत् क्रिया इत्यर्थः ॥
 ६७ सद्भावेन हरेत् मित्रं सद्भावेन च बांधवान् । स्त्रीभृत्यान् प्रेममर्मान् भां दक्षिण्येनेतरं जनम् ॥ (३३)
 ६८ प्राणोत्प्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे । गृहागते परिव्यंगः शक्या दानं सहिष्णुता ॥ ३५ ॥
 ६९ स्वसमृद्धिश्चनुत्सेकः परमद्वेषमत्सरः ॥
 ७० बंधुभिर्बन्धुसंयोगः स्वजने चतुरस्रता । तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महारमणं ॥ ३६ ॥ १५
 ७१ अनेन गच्छन्नियतं महारमणामिमं च लोकं च परं च विदतीति ॥ ३७ ॥

अन्धानपि गुणानाह याज्ञवल्क्यः (आ. ३०९-११)

- ७२ महोत्साहः स्यूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः । विनीतः सत्सवपनः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
 ७३ अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अश्रुद्रोऽपरुपस्तया । धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
 ७४ स्वर्ध्रगोष्ठाऽऽर्वाशिष्यां बंधनीत्यां तथैव च । विनीतस्त्वर्षवासायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ” २०
 ७५ स्यूललक्षः स्यूळं महत् लक्षमुद्देश्यमस्यासौ । कुलीनः कन्यादानमहणयोः सत्कुलसंबंधेन कुलमर्यादा-
 रक्षणपरः । अदीर्घसूत्रः कांशेषु त्वरावाक् । स्मृतिमान्विरमरणार्हालः । अश्रुद्रोऽश्रुप्रेपी ।
 अपरुपः परदोषांकीर्त्तनः । अव्यसनः व्यवसनीनः व्यवसनानि चाष्टादशाह मनुः (१अ. ७।४७-४८)
 ७६ मृगयाक्षा दिवा स्वापः परिविदः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
 ७७ पेशुन्यं साहसं द्रोह ईश्यासुपाऽर्धद्रुपणं । वाग्दंडजं च पाकृत्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ” २५
 तत्र तत्र कष्टतमान्याह मनुः (७।५०-५२)

- ७८ पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमं । एतत्कष्टतमं विद्याच्छतुर्धकं कामजे गणे ॥
 ७९ दंडस्य पातनं चैव वाक्प्राहृष्यार्धद्रुपणे । क्रोधजोऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्रिकं सदा ॥
 ८० सप्तकस्यास्य वर्गस्य सवैत्रेभानुषंगिणः । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याव्यसनमव्यसनः ॥ ”
 ८१ परिविदः परनिंदा । शुपाट्या वृथाटनं । पेशुन्यमज्ञातपरदोषशापनं । साहसं साधोर्बधनादिनिग्रहः । ३०

१ माने पराशरः सु. पाठः । २ केकामधुरः शिखास्य न शिपः श्लेष् सु. पाठः । ३ प्रपच्छति च
 चण्डिनि धीपन्तोऽनिग्रहविताः इति सु. पठः । ४ सुन्न् इति. सु. पाठः । ५ लम्पेन ह. पाठः । ६ दानान्यै
 सु. पाठः । ७ रपद्दट इव घनञ्—दोषारकीर्त्तनः; क्षाः—अपर दोषारकीर्त्तनः ।

द्वोहृत्प्रवधः । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविक्रमसूया । अर्थदूषणमर्यापहारो
वेयानामदानं च । वाक्पाठ्यं आक्रोशादि । मये दोषाधिक्यमाह वराहमिहिरः

“पत्नीयत्यपि मातरं मदवशात्पत्नीं च मात्रीयति । श्वभ्रीयत्यपि मंदिरं दृढशिलं कूपं च गेहीयति ॥

“स्वल्पं वार्युदधीयतीश्वरमयो मोहात्स्थलीयत्यपि । मित्रीयत्यपि विद्विषं किमपरं कुयार्त्रि यन्मथपः” ॥

५. नीतिसारे (१४१९)

“वमेनं निर्गुणत्वं च संज्ञानाशो विवृत्ता । असंबद्धप्रलापित्वमकस्मात्सर्जनं मुहुः ॥

“सैद्धिर्वियोगोऽसद्भिश्च संयोगोऽनर्थसंगमः । सैलनं वेपथुस्तद्वा चिंतांतस्त्रीनिषेवणं ” ॥

सकल्पेनैव स्त्रीसंगः ‘ इत्यादि पानव्यसनमत्यंतं सद्भिर्गर्हितं ’ । तथा

“श्रुतशीलचलोपेताः पानदोषेण भूयसा । क्षयमक्षीणनामानो जग्मुर्धकवृष्णयः ॥ ६२ ॥”

१० एवं पाने वर्जितेऽपवादो योगयात्रायां

“अभ्यासतोत्सवभियवचनोपदेशोः कामं पिबेदमतिलोपकुदप्रकाशं ।”

तदेकनाश्यरोगादौ तद्वचनैरित्यर्थः । यूते दोषानाह कामंइक. (अ. १४४४-५०)

“लोभो धर्माक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्जनं । सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सह वर्जनं ॥

“स्वल्पेऽप्यर्थे निराशास्त्वमसत्यपि च साज्ञेता ॥

१५ “प्रतिक्षणं क्रोधहर्षो विपादश्च प्रतिक्षणं । प्रतिक्षिणं च संश्लेषः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणं ॥

“अन्यात्राचोर्गदौर्बल्यं शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षणं । गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनं ॥

“इत्यादीन् शास्त्रनिपुणा यूते दोषान् प्रचक्षते ॥

“पांडवो धर्मराजस्तु लोकपाल इवापरः । यूतेन द्विपता विद्वान्कलत्राण्यैवापहारितः ॥

“नलश्च राजा यूतेन हते राज्यमहोदये । धर्मदारान्वने त्यक्त्वा परकर्माकरोत्प्रभुः ॥

२० “यूतादनर्थसंसरेभो यूताःस्नेहक्षयो महान् । पक्षणां संहतानां च यूताद्भेदः प्रवर्तते” ॥ ५३ ॥ इति ॥

मृगयादोषा उक्ता नीतिसारे (अ. १४११-१२०)

“यानक्षोभो यानर्धातो यानामिहरणं तथा । क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतिवातोष्णोपीडनं ॥

“आभियानस्य संपत्या यानव्यसनजं महत् । दुःखं प्रतप्तसकताकुशकंटकभूमयः ॥

“कक्षाजगरमातं सिंहव्याध्रमयानि च । इत्यादियुधिर्वीद्राणां मृगयाव्यसनं महदिति” ॥ (२३-२४)

२५ अन्येष्वपि व्यसनेषु लोकतो यथायथं दोषा ऊह्याः । विस्तरभयास्तु न ते सर्वे प्रपञ्चिताः ॥

• गुणेषु केषांचिद्व्यवस्थामाह मनुः (अ. ७।३२)

“स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशं चंडश्च शत्रुषु । सुदृत्स्वजिह्वाः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ” ॥

याज्ञवल्क्यः (आचारे ३३४) “ स्याद्राजा मृत्यवर्गे च प्रजासु च यथा पिता ॥ ”

अन्येऽपि गुणा उक्ता योगयात्रायां

३० “मेधावी मातिमान् दीनवचनो दुःक्षः क्षमावानृजुर्धर्मात्माऽप्यनसूयको लघुकरः पाङ्कण्यविच्छक्तिमान् ।

“उत्साही परंभवित् कृतघृतिर्वृद्धिक्षयस्थानविच्छूरो न व्यसनी स्मरत्युपपृत्तं बृद्धोपसेवी च यः” ॥

१ गमनं विद्वत्त्वच इति मु पाठः । (गमनं यथा तथा सवरणं । विद्वत्त्वं अनायत्तं शरीरः । इति टीकायां ।) २ अ. १४।६० । ३ अ. १४।६१. ४ सत्यप्यर्थे इति मु पाठः । ५ रागिना, इति मु. पाठः । ६ अभ्यासोऽगदौर्बल्यं-यानवतो इति मु पाठः । ७ कचनय-०५ प्याप, इति. मु. पाठः । ८ ज्ञ-ता ९ ईरअनदवयय-य

तथा

“ परीक्षकारी न विद्वथनश्च दृढप्रतिज्ञोऽतिदृढप्रहारी ।

“ जितेंद्रियः स्याज्जितकोपलोभनिद्रालसः स्थानपरिग्रहश्च ॥

“ त्यागी विनीतः प्रियदर्शनश्च व्यपेतमोहः प्रतिपत्तिशुक्तः ।

“ देशस्य कालस्य च नागवेत्ता स्वयं च यः स्याद्ब्रह्मरदर्शी ॥

५

“ शब्दार्थविज्ञानपटुः प्रगल्भः संग्रामविद्याकुशलोऽभिजातः ।

“ मितामिभायी मितसत्यवक्ता दैवान्वितो यश्च भू धाम लक्ष्म्या ॥ ”

त्यागीत्युक्तं । तत्र पात्रे दातव्यमपात्रे दातुमिष्टमुक्तं मिहिरेण

“ गुणैः समस्तैरपि संग्रथुक्ता कन्येव पित्रा विगुणाय दत्ता ।

“ करोत्यर्कीर्तिं सुखवित्तहानिं शास्त्रेतरज्ञानजहाय दातुः ॥ ”

१०

अपात्रेऽपि क्वचिदानमुक्तं भारते

“ यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुर । सपुत्रसूत्यवृद्धिं च श्रेयश्चानन्यमश्नुते ॥

“ ज्ञातयो वद्वनीयास्तैर्य इच्छयात्मनः शुभं । विगुणाश्चापि संशया ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

“ किंपुनर्गुणवन्तस्ते तत्रपसाद्रामिकाक्षिणः । ज्ञातिमिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिनिति ॥ ”

तस्य कृत्यमुक्तं मिहिरेण “विचिन्त्य कार्याणि निश्चावसाने द्विषस्सुदुर्मंडलसंश्रितानां ।

१५

“ बलाधदेशेषु नियोजितानां समाश्रितानां च कृताकृतानि ॥ ”

तथा “ सवेणुशीष्णापटहृस्वनेन गतिं पूर्वं व्यपनीतनिद्रः ।

“ शय्या त्यजेत्तुत्यरववसाने शुण्डश्च गिरो मंगरपाठकाना ॥ ” तदुत्तरमाचारमयूखोक्तप्रकारेण

शौचदंतधावने कुर्यात् । तत्र दंतधावनतपागे परीक्षोक्ता योगयात्रायां

“ अभिमुखपतितं प्रशंतादिक्त्वं सुममतिशोभनभूर्ध्वसंस्थितं च ।

२०

“ अशुभकरमतोऽप्यथाप्रदिष्टं स्थितपतितं च करोति मिष्टमत्र ॥ ”

इमशुकर्माणि विशेष

“ राज्ञः कार्यं पंचमे पंचमेऽग्निं क्षौरक्षं वा इमशु तस्योदये वा ॥

“ त्यक्त्वा ताराः सप्त पंचत्रिपूर्वां यात्राकाले नैव कार्यं न युद्धे ॥ ”

ततश्च पंचांगादिश्रवणमुक्तम् । “ श्रुत्वातिथिं भगवत्पाशरं च प्राप्नोति धर्मार्थयशांसि सौख्यं ।

२५

“ आरोग्यमायुर्विजयं शुभं च दुःस्वप्ननाशं च तथा विदध्यात् ॥ ”

आयुर्जनकं विजयार्थं दुःस्वप्ननाशकं च कर्म कुर्यादित्यर्थः ।

दुःस्वप्नाश्चाचारमयूख उक्ताः । तच्चातयः शातिमयूखे वक्ष्यते । ततः कृत्यं

“ प्रणम्य देशश्च गुरुंश्च पूर्वं दत्त्वा च मा यत्सयुतां द्विजाय ।

“ दृष्ट्वा मुक्तं सर्पिषि दर्पणे च सर्पिश्च दद्यात्सहिरण्यमेव ॥ ”

३०

ततश्च पर्वतौ भूदत्तं निबंधदिदानं च कुर्यादित्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३१८)

“ दत्त्वा भूमिं निबंधे वा कृत्वा लेख्यं च कारयेत् । आगामिभद्रपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ”

अनिबंधो वृत्तिः । भद्रो धार्मिकः । लेख्यप्रकारमपि स एवाह (आचारे ३१९।२०)

“पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रेपरिचिन्हितं । अभिलेख्यात्मनो वंद्यान् आत्मानं च महीपतिः ।।”

“प्रतिग्रहपरीमाणं दानछेदोपवर्णनं । स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥”

प्रतिग्रह्यत इति प्रतिग्रहो भूनिबंधादि । तस्य परिमाणं । दानं दीयमानश्चेत्त्रादि तस्य छेदो मर्यादा । स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन । कालेन च स्रक्वर्षमासपक्षदिनरूपेण कारयेत्सं-

५ शिविविग्रहादिकारिणा

“संचिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राज्ञा समादिष्ट स लिखेद्राजशासनमिति” रमरणत् । तथा

“प्रेषयेच्च तथा चारान्वेष्वन्येषु च सादरं । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिर्नंदितः ॥

“दृष्ट्वा ज्योतिर्विंदो वैश्यान् दयादां कांचनं महो । नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥”

१० नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि । ततश्च समां प्रविशेदित्युक्तं मिहिरेण

“स्मितप्रसन्नप्रथमामिभाषितैः प्रसाददृष्ट्या करसंग्रहेश्च ।

“यथानुकूलं हृदयान्यापि द्विषां प्रसादयन् धर्मसमां समाश्रेत् ॥

समाप्रवेशानानन्तरमाह मनुः (अ. ७।१४७)

“तत्र स्थितः प्रजाः सर्वा प्रतिनयं विस्जयेत् । विसृज्य च प्रजाः सर्वा मंत्रयेत्सह मंत्रिभिः ॥”

१५ तत्र च दंड्यान् दंडयेदित्याह वराहमिहिरः

“क्षमान्वितोऽस्मीति विचिंत्य चैवं दंड्येषु दंडक्षमणं न धर्मः ।

“दंडप्रभावो हि स दुर्जनस्य हस्तेन यो जीवति जीववर्गः ॥

“सुतरामभिवर्द्धतेऽभिमानो नीचाना क्षमयान्विते नृपे च ।

“अत उग्रतरेण ते निवर्त्या येनान्येऽपि खलास्तथा न भूयः ॥

१६ “वस्मिन् गृहीते सदृशापराधो महाजनस्रासमुपैति तस्मिन् ।

“दंडो निपात्यो मनुजेश्वरेण कालांतरेण्यद्रव्यपादिश्य कार्य ॥” दंडाकरणे चानिर्दं । यथोक्तं

“द्विद इव मदेन विप्रयुक्तो विषरहितो मुजधो व्यसिश्च कोशः ।

“परिभवमुख्यानि नापराधे यदि मनुजाधिपतिः करोति दंडं ॥”

दंडश्च योग्य एव कार्य इत्युक्तं योगयाज्यायां

१७ “एकस्य तुभ्योदरषाणिपाद्दंडाय भीताः प्रणमंति मर्याः ।

“अत्युग्रदंडादपि चोद्धिजंते दंडोपराधप्रतिमः शिवाय ॥”

केर्षांचिच्च पंचयज्ञवदावश्यं कृत्वमुक्तं मिहिरेण

“दृष्टस्य दंडः मुजनस्य पूजा न्वायेन कोशस्य च संप्रवृद्धिः ।

“अपक्षपातोऽर्षिषु राष्ट्ररक्षा पंचैव यज्ञाः कथिता नृपाणां ॥” मनुः (अ. ७।१५३-१५५) .

२० “कृष्णान्तं संप्रदानं च कुम्भारणां च रक्षणं । दूतसंप्रेषणं चैत्रं कार्यं श्रेष्ठं तस्यैव च ॥

“अंतःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितं । कुत्सनं चाष्टविधं कर्म पंचवर्गं च तत्त्वतः ॥

“अनुरागापरागो च प्रचारं मंडलस्य च ॥” अष्टविधं कर्म प्रचेता आह

“आदाने च विसर्गे च तथा प्रैपनिपेधयोः । पंचमे चानुबचने व्यवहारस्य चेशुणे ॥

“ दृढशुद्धयोः समायुक्तस्तेनाद्यगतिको नृपः ” ॥ शुद्धिः प्रायश्चित्तं । पंचवर्गः

“ सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनियतप्रतीकारः सिद्धिः पंचांगमिष्यते ॥ ”

“ मनुः (७२१९)

“ उपेतारमुपायं च सर्वोपायाश्च कुल्लघ्नः । एतत्रयं समाश्रित्य प्रयतेतात्मसिद्धये ॥ ”

ततश्च भोजनमुक्तं योगयात्रायां

“ श्रातश्च तस्मिन्विनियुज्य साधून् संमामविषादिविभक्तकालः ।

“ सर्वाणि कार्याणि यथाक्रमेण कृत्वा गृहं मोक्तुमथो विज्ञेत्सः ” । मनुस्मृति (अ ७२२०-७२२)

“ एवं सर्वमिदं राजा सह संस्य मंत्रिभिः । व्यासैज्यास्तुत्य मध्याह्ने भोक्तुमंतपुर व्रजेत् ॥

“ विपन्नैरमद्वैष्यस्य सर्वद्वेषाणि योजयेत् । विपन्नानि च राजानि नियतो धारयेत्सः ॥ ”

भोजनमाह स एव (७२२१)

“ तत्रात्मभूतैः कालज्ञै रक्षार्थं परिचारकैः । सुपरीक्षितमन्त्राय अयान्नत्रैर्विषाणहै ॥ ”

कामदृकोऽपि (७१९-१०)

“ याने शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे । सर्वत्रैवाग्रमतः स्यान्नुष्येत विपदूषितः ।

“ विषघ्नैरुदकैः घ्रातो विषघ्नमाणिमुषितः । परीक्षितं समश्रीयाज्जागृहीद्विद्विमिषगृह ॥ ”

जागली आरण्यवृश्चिकादि । विष । तद्विष तत्परिहारविदित्पर्यः । तत्र भोजनसमये विषदिग्धान्- १५

परीक्षार्थं पक्षिणः स्थाप्याः । तेषां च चेष्टया विषं ज्ञेयं । यथाक नीतिसारं (७१११-१२)

“ भृगायाजं शुक्रश्चैव सारिका चेति पक्षिणः । कोशंति भृशमुद्दिग्ना विषपन्नमदर्शनात् ॥

“ चकोरस्य विरज्येते नयने विपदर्शनात् । ” विरज्येते निमीलिते मवतः ।

“ व्यंक्तं च मायाति क्रीचो विपते मर्त्तकोकिलः । जीवं जीवस्य च ग्लानिर्जायते विपदर्शनात् ॥ ”

ग्लानी रोगावृत्तता ।

“ एषामन्यतमेनापि समश्रीयात्परीक्षितं ” । परीक्षामाह कामदकः (७११५-१६)

“ भोज्यमन्नं परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमन्नये । वयोम्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिगानि लक्षयेत् ॥ ”

अग्रिमध्ये क्षिपेदित्यर्थः ।

“ धूमार्चिर्नीलता वन्दे शब्दस्फोटश्च जायते । अन्नेन विपदग्धेन वयसा मरणं भवेत् ” ॥

द्रव्यविशेषेण परीक्षामाह स एव (७२०)

“ रसस्य नीला पयसश्च ताव्ना मयस्य तीयस्य च कौ किलाभाः ।

“ इयामा च दैत्रो विपदूषितस्य वन्हो भवत्यूर्ध्वगता च लेखा ॥ ”

विषदिग्धवस्त्रपरीक्षोका नीतिसारं (७२३)

“ प्रसवाराभरणानां च श्याममडलकर्णिता । तर्जुलीपद्मणा लोभा स्याद्भ्रशश्च विवाश्रयात् ॥ ”

ऊर्णोवस्त्राणां लोभा भंश स्यादित्यर्थः । विषदायिनां च पुष्पाणां लक्षणमुक्तं नारदेन ३०

“ सुतस्य श्यामवर्णत्वं त्वग्मेदो जृम्भणं मुहुः । सवलनं वेपथुं स्वेदं आवेशो दिविलोकनम् ॥

“सम्यक् स्थितं चाहमनि नैति भंगं न चान्यलोद्देष्वपि तस्य कौट्यं ॥”

इति सद्गुणलक्षणं । अन्धादिलक्षणानि वटनिरूपणे वक्ष्यामः ।

अथ मृगया । सा त्रिविधा । जलस्थलान्तरिक्षभेदात् । सा च यद्यपि पूर्वं व्यसनमध्ये परिगणिता तथापि

“अन्यकार्यविरोधेन कुर्यादाखेटकं नृप ” इत्यादिवचनाद्व्यवसायसंकेतन कार्या ।

अस्यां च गुणोऽप्युक्तः कालिदासेन (शाकुन्तले २।५)

५

“मेवच्छेदकशोदारं लघु मन्त्रपुत्यानयोग्यं वपुः । सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमञ्चितं मयक्त्रोघयोः ॥

“उत्कर्षः स च धन्विनां यद्विषयः सिद्धयति लक्ष्येऽर्धले । मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामादिग्विनोदः कुतः ॥”

कामन्दकौऽपि

“आमादयो हि जीर्यते सा योयैव दिवानिज्ञं । चरेण यत्र लक्ष्येण बाणसिद्धिश्च जायत” इति ॥

तत्र जलमृगयामाह कामन्दकः (७।३४)

१०

“परितापिषु वासरेषु पश्यन् तटलेखा स्थितमाप्तैन्वचकं ।

“सुविशोषितनफ्रमीनजालं व्यवगाहेत जले सुद्वसमेतः ॥” तथा (७।३२)

“अधार्मिकाश्च क्रूराश्च दृष्ट्वापान्निराकृतात्पारेभ्योऽभ्यागताश्चैव दूरणैव समाचरेत् ॥” तथा (७।३३)

“महावातसमुद्भूतामपधीक्षिनाविकां । अन्यनौप्रतिवद्धां वा लोपयेन्नावमनुरां ॥”

लोपयेन्नांगीकुर्यात् इत्यर्थः । तत्र च

१५

“जालैश्च बडिश्चैव शक्तिभिः कंटकैस्तथा । मत्स्यकच्छपराजीवान् हन्याद्विगतसंभ्रमः ॥”

इति जलमृगया । स्थलमृगयामाह चाणक्यः

“सुपरिक्षितरक्षितानां तु शीघ्रो लघुधानस्तु मृगाटवीमुयेयादिति ” । कामन्दकापि (१४।२८)

“अथ चेन्मृगयाश्रीङ्गं बडित्तन्नगरांतिके । कारयेन्मृगधारण्यं क्रीडाहेतोर्मनोरमं ॥

“अंकटकलतागुहं विषपादपवर्जितं । शोधितम्राहसलिलं सुगमैरजलाशयं ॥

२०

“नानापुण्डसमाक्रीर्णं हस्तिर्नौफलमान्वितम् । अमृग्यं रिपुसैन्यानां मनःप्रीतिविवर्द्धनं ॥

“तद्भेचराप्यित्तज्ञैः क्लेशायाससहैर्दृष्टैः । मृगयाशक्तिभिः स्वातैः प्रकण्ठेद्धीरमानसः ॥”

वनेचरा मृगादधस्तेषां क्रोधमयाविष्टं चित्तं जानति तैः ।

“तत्कर्मा तु नरेन्द्रस्य जनो जितपरिश्रमः । क्रीडनापास्य विविधा मृगजातीः प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

“यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तथा बहिः । सन्नद्धं यन्नरस्तिष्ठेत्सैन्यं दूरान्तगोचरम् ॥ ४० ॥ २५

“विधिरेवं समादिष्टो मृगयाक्रीडने वरः । न गच्छेदन्मथा राजा मृगयां मृगयुर्यथा ” ॥ ४२ ॥

लुब्धकवदेकाकी न गच्छेदित्यर्थः । एवमनासकः श्येनादिङ्करपासिभिरन्तरिक्षमृगयामपि कुर्यात् ।

इति मृगयानिरूपणम् ।

ततो मृहमागत्य सायंकृत्यं कार्यमित्याह मनुः (अ. ७।२०७-२२९)

“संध्यां चोपास्य शृणुयादंतवैङ्मनि शक्यभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् । ३०

“गत्वा कक्ष्यांतरं सम्यक् समनुज्ञाप्य त जने । प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीभिरंतःपुरं पुनः ॥

१ अनटयवकधर्दरव—धले । २ कामन्दकीये १४।३० । ३ सम्मतजलदाशय इति सुद्विषयत १४।३३ ।

४ नानविधपर्यंकुल इति गु द्रतपाठः (३३) । ५ तत्कर्मासौ मु. पा. ६ प ।

“ तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्पूर्वधोषैः प्रहर्षितः । संविशेच्च यथाकालमिति ॥ ”

विविक्ते च मंत्रं कुर्यादित्याह मनुः (अ. ७।५८, ६०-६२)

“ सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता । मंत्रयति परं मंत्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥

“ अन्यान्पि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवास्थितान् । सम्यगर्थसमाहर्तुन् सामान्यान्सुपर्णाक्षितान् ॥

५ “ निवर्त्ततास्य यावद्भिरिति कर्त्तव्यता नृभिः । तावतोऽंशं द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥

“ तेषां मध्ये नियुंजीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् । श्रुचीनाकरकर्माते मारुन्तानिर्वेशन ॥

आकराः सुवर्णाद्युत्पात्तिस्थानानि । कर्माते षान्यादिसंग्रहस्थाने । अन्तर्निवेशने शयनादिगृहे मारुन् । शूरा हि तत्रैकांते कदाचित् राजानं निहन्युः ।

“ अध्यक्षात् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः । (अ८१) ” तत्र तत्र हस्यभवादी ।

१० “ दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारद । इंगिताकारचेष्टांश्च शुचि दक्ष कुलोद्गतं ॥

“ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित्पुष्पमान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ” (७।६३-६४)

पूर्वश्लोकोक्तयोः शुचिदक्षत्वयोरत्र पुनरुक्तिः प्रशंसार्था ।

तत्रैव विविक्ते शास्त्रधरादीनामशास्त्रघराणां वाक्यानि शृणुयात् । तदुक्तम्

“ तत्र शस्त्राणि धार्याणि चाराणां भेदशंकयेति ” ।

१५ तत्र सर्वदा । राजसमीपवर्तिना सेवकानां लक्षणमाह कामन्दकः (५।२१-३०)

“ मर्त्तरद्धारसने दृष्टिं मुद्गान्ध्रवैर् निक्षिपेत् ।

“ कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात् सम्यग्ज्ञापयेति च । आज्ञां चावितर्था कुर्याद्यथाशक्त्यविलंबितं ॥

“ उच्चैः प्रहसनं काशं धीवनं कुत्सनं तथा । जृम्भणं गात्रभंगं च पर्वास्फोटं च वर्जयेत् ॥

“ प्रविश्य सानुरागस्य चित्तज्ञस्य च संमतः । समर्थयञ्च सत्पक्षं साधु भाषेत भाषितं ॥

२० “ तन्त्रियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितं । सुसम्बन्धगोष्ठीषु विवादे वादिना मतः ।

“ विज्ञानत्रपि न ब्रूयाद्भर्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः । प्रवीणोऽपि च मेधावी वर्जयेद्भिमानीतां ॥

“ यदप्युच्चैर्विजानीयान्नीचैस्तदपि कीर्त्तयेत् । कर्मणां तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्दिनयान्त्रितः ॥

“ आपयुन्मार्गमगने कार्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोऽपि हि नान्वेषी ब्रूयात्कल्याणमावितम् ॥

“ प्रियं तर्ह्यं च पश्यं च वदेद्दमार्थमेव च । परार्थं देशकालज्ञो दश कालं च साधयेत् ” ॥

२५ संतोषायवसरे परोपकारमपि कुर्यादित्वर्थः । तथा (१।५३)

“ अपि स्यात्पूर्वदासीः शुष्यन् परिगतः क्षुधा । न त्वेवानर्थसंपन्नाहत्तिर्माहेत पेटितः ” ॥

नथा

“ गुह्यं कर्म च मंत्रं च न भर्तुः संप्रकाशयेत् । विद्वेषं च विनाशं च मनसाऽपि न चितयेत् ॥

“ स्त्रीभिरतद्दक्षिभिः पापैर्वैरिभूतैर्निराकृतैः । एकार्थचर्या साहित्यं संसर्गं च विवर्जयेत् ॥

३० “ धेषेभावानुकरणं न कुर्यात्पृथिवीपतेः । संपन्नोऽपि च मेधावी स्पन्देत् न च तद्गुणैः ॥

१ क्ष—गिरिशिखरे अरण्ये वा । २ यत्र अनट—दहान् । ३ तेषामर्थे इति मानवायपठ । ४ रत्नकय-
भयनटव—बभ्रुमान् । ५ अनटयधधर्—नान्यस्यपिशिपद; भर्तुम्बाधने तिष्ठन् दृष्टिमान्यत्र विशिषेदिति
मु. पठ, क्ष—सुहृत्तान्यत्र । ६ धी मु पाठः । ७ प्रवृत्त मु पा । ८ स्वानुरिवासीत । ९ विद्वेषि अ ५।३१ ।
१० पते । ११ वेशभावानुकरण ।

“ रागापरागौ जानीयाद्भृत्तुः कुशलकर्मवित्तं । इंगिताकारचेष्टाभ्यस्तदामिप्रायवित्तया ॥
 “ तदर्थं तत्कृतां वैश्वैराकर्णयति तत्कथां । श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघमानं च नन्दति ” ॥
 राज्ञा कस्यचित्तुल्यौ क्रियमाणायौ स्वयमभ्यभिर्नन्दनं कार्यमित्यर्थः ।
 “ कथंतेराणि स्मरति प्रकृष्टान् कर्त्तव्येदृणान् । निर्गुणं ह्यपि भर्त्तारं आपत्सु न परित्यजेत् ” ॥ ४७ ॥

भारते

“ अग्निं दीप्तमिवारीदेत् राजानमुपशिक्षितः । आशीन्निपमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणघनेश्वरम् ॥
 “ यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति चिन्तयेदिति ” ॥

राजा ब्रह्मर्षीति मत्वा नावगणनीयः । किंतु यथा सप्ये सावधानता तथा प्रभौ कार्येत्यर्थः ।

“ ततः परतरो नास्ति य आपत्सूपतिप्रते । स्वस्थवृत्तेषु सत्त्वाद्या नैवत्यांयभिलक्ष्यते ॥

“ विपत्सु धर्मधुर्याणां तेषां नामानि रिस्यते । श्लाघ्यायानन्दनी चैव महतामुपकारिता ॥ १०

“ काले कल्याणमापते स्वरूपापि सुमहोदये । जयाज्ञापय जीवेति नाय देवेति चादरात् ॥

“ रक्षांस्यपि हि मृच्छते नित्यं छंदानुवृत्तिभिः । घीसत्वोयोग्युक्तानां किं दुरारं महत्तमनः ॥

“ छंदानुवर्तिनां लोके कः परः प्रियवादिनां ॥

“ अलसस्याल्पदोषस्य निर्विषयाकृतारतनः । प्रदानकाले भवति मातापि हि पराद्भृत्सु ॥

“ ये शूरा ये च विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः । तेषामिव विक्राशिन्यो भोग्या नृपतिरसंपदः ॥ १५

“ आजीव्यः सर्वभूतानां राजा पर्जन्यवद्भुवि । अनाजीव्यं त्यजत्येनं कृष्कं वृक्षमिवाङ्गजाः ॥”

चाणक्योऽपि

“ सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वति त्रयो जनाः । शूरश्च कृन्विषश्च यश्च जानाति सेवितुं ॥” तथा

“ कुलं वृत्तं तथा और्थं सर्वमेतन्न गण्यते । दुर्वृत्तेऽप्यकुलीनेऽपि जनो दातारि रज्यते ॥

इत्यादिसेवकदशमम् ।

अथ स्वामिकृत्यं नीतिसारे (५१४४-६६)

“ अपेक्ष्यं हि नृपः कालं भूत्यानामनुजीविनां । कर्मणामानुर्लभ्येण वृत्ति समनुकल्पयेत् ॥

“ स्थाने काले च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् । एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥

“ अपात्रवर्षणं जातु न कुर्यात्स विगर्हितः । अपात्रवर्षणादन्यत्किं स्यात्कोशक्षयादृते ॥

“ कुलं विश्वा श्रुतं शौर्यं सौशील्यं भूतपूर्वतां । वयोवस्था च संप्रेक्ष्य आद्रियेत् महत्तमनः ॥ २५

“ कुलीनासाकमन्येत सम्यग्बुद्ध्यान्मनस्विनः । त्यजत्येते” च भर्त्तारं प्रीतिं वा मानहेतुना ॥

“ निरालोके हि लोकेऽस्मिन् नासते तत्र पंडिताः । जात्यस्य हि मणोर्यथ कालेन समता मता ॥३१॥

“ कृशोऽपि हि विवेकज्ञो याति संश्रयणीयतां ॥ ७० ॥ यथा

“ सर्वगुणोर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् । प्रतापयुक्ताश्चस्यंते परे सिंहात्मृगा इवेति ॥”

विरक्तस्वामिलक्षणमुक्तं कामंदकेन (५१४२-४६)

“ अकोपोऽपि सकोषामः प्रसन्नश्चापि निःफलः । वदत्यकस्माद्दुष्टेति रूक्षं च मुहुरीक्षते ॥

१ कृन् । इंगिताकारविद्वाभ्यामिङ्गिताकारतत्त्वविव ॥ ३४ ॥ इति सुपाठ- । २ ब्रामुधै . ॥ ३६ ॥ ।

३ आश्वमान च— (३७) । ४ कामतरेषु... प्रदष्टः (३७) । ५ अहण्यवृत्तुण-सु पाठः । ६ इत्यवटनव-

रचकः—स्येय । ७ महात्मवान् । ८ उपमन्तारं । ९ निष्फलः ।

- “ विज्ञाप्यमानो वृत्त्यर्थं सहस्रोत्थाय गच्छति । समावयति द्योपणं वृत्तिछेदं करोति च ॥
 “ साधूकमपि तद्वाक्यं समर्थयति चान्यथा । आचक्षोणकथामगं करोति विरसीभवन् ॥
 “ उपास्यमानं शयने सुप्तवच्च त्रिष्ठिति । यत्रेन बोध्यमानोऽपि सुप्तवच्चं विचेष्टते ॥
 “ इत्यादि ह्यनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षणम् । रक्तादृत्तिं समीहेत विरक्तं च परित्यजेदिति ॥ ”
- ५ अत्र पाद्मगुण्यसयुतामिति मन्त्रविशेषणमुक्तं । तानाह मनु (७।१६१)
 “ सधि च विग्रह चैव यानमासनमव च । द्वैधीभाव सश्रय च पाद्मगुण्य चित्तयेत्सदा ॥ ”
 तत्र कामदक सधिं निरूपयति (९।१)
 “ बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रिय । आपन्न सधिमन्विच्छेत्कुर्वाण कालयापनामिति ॥ ”
 तत्र नीतिसारे । यद्यप्यनेकविधस्तथाप्युपहारसधिमैत्रीसधयोरेव प्राधा यमुक्तं (९।२१-२२)
- १० “ एक एवोपहारस्तु सधिरथ मतो हि न । उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽप्ये मैत्रवर्जिता ॥
 “ अभियोक्ता बलीयैस्त्वाद्वल्लब्धो न निवर्त्तते । उपहारादृते यस्मात्सधिरन्यो न विद्यते ॥ ’
 मैत्रीसधित्तु समयोरेव । इच्छिद्यजयार्थं विषमयोरापि भवति ।
 “ क्वयादानानुपकारसधयस्तु अनारेयोवातर्भयति । अतो न ते पृथक् निरूपिता ।
 अत्रासर्थेयानाह कामदक (९।२३ २४)
- १५ “ बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिवहिष्कृत । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥
 “ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिंभाक । दुर्भिक्षव्यसनपेतो बलव्यसनसकल ॥ २५ ॥
 “ अक्षेशस्थो बहुरिपुर्वुक्तं कान्ते न यश्चन । एतै सधिर्न कुर्वीत विगूणहीयानु क्वचल ॥
 “ एते विगूणमाणा हि क्षिप्रं याति रिपवर्षश ॥” २६ २७ ॥ तथा (९।४५ ४६)
 “ सधि कार्योऽप्यनार्थेण सप्रप्योत्साद्येद्धि स ।
- २० “ सपातवान्यथा वेणुर्निविष्टे कटकैर्वृत । न शक्यते समुच्छतु भ्रातृसपातवासनथा ॥
 ‘ बलिना सह याद्भव्यमिति नास्ति निदर्शन । प्रतिवात हि न घनं कदाचिदुपसर्पति ॥ ४९ ॥
 “ बलीयसि प्रणमता काले विक्रमतामापि । सपदो न विसर्पति प्रतीपमिव निग्रहा ॥ ५० ॥
 “ राजानं गच्छेद्विश्वास सधितोऽपि हि बुद्धिमात्रा अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिदं पुरावधीदिति ॥ ५१ ॥
 शति सधि । अथ विग्रह उक्ता नीतिसारे (१०२)
- २५ “ आत्मनोऽभ्युदयाकांक्षी पीड्यमान परेण वा । दशकालत्रलोपेत प्रारभेतेह विग्रह ॥ ”
 तत्र विग्रहकरणान्याह कामदक (१०।३)
 “ राज्यस्त्रीस्थानदेशानां पानस्य च धनेर्यं च । अपहारो मद्रो मान पाडा वैपयिक्की तथा ॥
 “ वैपयिक्की देशसवधिनी । मित्रार्थं चापमानश्च तथा बहुविनाशन ॥ ”
 “ मतानुग्रहविच्छेदस्यथा महलदूषण । एकायाभिनिवेशित्वमिति विग्रहधोनय ॥ ४५ ॥
- ३० कर्त्तव्याकर्त्तव्यविग्रहावाह स एव (१०।२१)
 “ तदात्वं फलसयुक्तमाफ्यां कर्त्तव्यं । आप्यां फलसयुक्तं तदात्वे विकल स्मृतं ॥

१ अपवर्णो । २ बलन । ३ तत्र । ४ यद्यनन्तद्वरर्ह—विच्छेदेत् । ५ यस्मान् । ६ घृत्वाच—अपवर्णो ।
 ७ शक्तिमान् । ८ अदेसस्था । ९ नजातु । १० क्षान्तद्वयवध—यानस्य । ११ यद्यवअनन्त—वचनस्यच ।
 १२ व—आयत्ता, क्वयवअनर्ह—अयत्ता ।

उभयोः फलवानुत्तमः । एव त्रैविध्यं । उभयमपि मध्यमं । यस्तु तदात्वावयोरफलः सोऽधमः ।

विग्रहशमनं चावश्यं कुर्यादित्याह स एव (१०१२-१३)

“ कुर्यादर्थपरित्यागं एकार्यामिनिवेशने । धनापचारजाते नु विरोधं न समाचरेत् ॥

“ कदाचिद्दिग्हे पुंसो सर्वनाशस्तु वापते । सर्वोपायैरतो राजा विग्रहं न समाचरेत् ॥

“ उपायांतरनाशे तु स्वं तं विग्रहमाचरेदिति । ” इति विग्रहः ॥

५.

यानमाह कामंदकः (११-१) “ गुणानुत्तमप्रकृतैर्यात्रा यानमिति स्मृतमिति । ”

तत्कालं मनुराह (अ. ७१८३-१८४)

“ मार्गशीर्षे शुभे मासे यायायात्रां नहीपतिः । फाल्गुने वाय चैत्रे वा मासं प्रति यथाबले ॥

“ अन्येष्वपि च मासेषु यदा पश्येद्भुवं जयं । यदा यायाद्दिगृहैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ ”

वर्षादिष्वपित्यर्थः । मेहिरोऽपि

१०

“ यात्रा नृपस्य शरदृष्टफला मधो च छिद्रं रिपोर्न नियमोऽस्ति तु केचिद्वाहुरिति ॥ ”

तद्भेदा उक्ता नीतिसारे (११२-६, ९-११)

“ विग्रह संघाय तथा संभूयाय प्रसंगतः । उपेक्षया च निपुणैर्यां पंचविधं स्मृतं ॥

“ विग्रह याति हि यदा सर्वान् शत्रोर्गणान् बलात् । विग्रहयानं यानज्ञास्तदाचार्याः प्रचक्षते ॥

“ अरिर्निवापि सर्वापि स्वमित्रैः सर्वतो बलात् । विग्रह चारिभिर्गुणैः विग्रह गमनं स्मृतं ॥

१५

“ संघायान्यत्र धै यात्रा पार्श्वग्राहेण शत्रुणा । संघाय गमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥

“ एकोभूय यद्वैकत्र सामतैः सांप्रदायिकैः । शक्तिर्द्युयुतैर्यां संभूयगमनं हि तत् ॥

“ अन्यत्र प्रस्थितः संगान्धनैव च गच्छति । प्रसंगयानं तत्रोक्तमत्र शूल्योनिदर्शनं ॥

“ रिपुं यातस्य बलिनः संग्रह्याविकृतं फलं । उपेक्ष्य तस्मिन्ययानमुपेक्षायानमुच्यते ॥

“ निवातकवचान्हित्वा हिरण्यपुरवासिनः । उपेक्षायानमास्थाय निजवान धनंजय ” इति ॥

२०

यानं चापे पुनर्निरूपयिष्यामः । इति यानं ॥

आसनमुक्तं नीतिसारे (१११३) “ परस्परस्य सामर्थ्याद्विधातादासनं स्मृतमिति । ”

तथा (१११५-१७)

“ यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्गृहीतुं नैव शक्यते । विगृह्येन तदाऽऽति छि वारयासारवीवधान् ॥

“ त्रिच्छिन्नशिववासारं प्रक्षीणयवसैर्धनं । विगृह्यमाणप्रकृतं फाल्गुनेव शर्म नयेत् ॥

२५

“ अथ विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः । संघाय यद्वत्स्थानं संघायासनमुच्यते ॥ ”

सर्वत्र च देशकालानुरोधेनासनं कार्यमिति । इत्यासनं ॥

द्वैधीभावोऽप्युक्तो नीतिसारे (११२४) “ द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाविषदलोक्षित ” इति । तथा

“ द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतंत्रपरतंत्रयोः । स्वतंत्र उक्तो ह्यन्यस्तु यः स्याद्भुभवेतनः ” ॥ २७ ॥

इति द्वैवं ॥ आश्रय उक्तः कामंदकेन (११२८)

३०

“ उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्धृतं सत्यमार्यमाश्रयेत् बलोरकटम् ॥

“ बुधैवोपक्रमः श्रेयान् फलनिष्पत्तये सदा । उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिनां ॥ ४६ ॥

“ अयोऽभेद्यमुपायेन द्रवतासुपनीयते ॥ ४७ ॥ लोकप्रसिद्धमेवेतत् वारि यन्हेर्नियामकं ॥ ४९ ॥

“ उपायोपगृहीतेन तेनैतत्परिशोष्यते ॥ ५० ॥”

उपायः कटाहादिप्रक्षेपः । अतः सर्वमुपायेन कुर्यादित्यर्थः । मनुः (७।१७७)

५ “ यदि तत्रापि संपश्येदौषं संश्रयकारितं । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्वितर्कः समाश्रयेत् ॥”

इत्याश्रयः । एवंविधं मंत्रं मंत्रिभिः पाह्यगुण्यविदा ब्राह्मणेन च सह कुर्यात् । मनुः (७।१७८)

“ सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथास्याभ्यधिकान् स्मृतित्रोदासीनशत्रवः ॥” इति ।

तावद्वादशराजमंडलोक्त्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३४५)

“ अरिर्मित्रमुदासीनोऽनंतरस्तत्परः परः । क्रमशो मंडलं चिंत्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥”

१० ते च त्रयस्त्रिविधा । सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सायन्नभ्रातृपितृभ्यतृपुत्रादिः ।

कृत्रिमो रिपुर्यस्यापकृतं येनापकृतं वा । प्राकृतश्चानंतरदेशाधिपतिः । सहजं मित्रं भागिनेयपैतृ-

स्वस्त्रीयमातृष्वस्त्रीयादि । कृत्रिमं मित्रं येनोपकृतं यस्य चोपकृतं । प्राकृतं मित्रमेकातरित-

देशाधिपतिः । सहजकृत्रिमशत्रुमित्रलक्षणरहितौ सहजकृत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो

द्वतरदेशाधिपतिः ॥

१५ अरिः पुनश्चतुर्विधः । यातव्योऽछेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र यातव्योऽनंतरदेशाधिपतिः ।

व्यसनी हीनबलो रिक्तप्रकृतिः । विदुर्गो मित्रहीनो दुर्बलश्चोछेत्तव्यः । पीडनीयो मंत्रबलहीनः ।

प्रबलमंत्रयुक्तः कर्शनीयः । तथा च राजमानसोल्लासे

“ निर्मूलनाशमुच्छेदे पीडने बलिनिग्रहं । कर्शने तु पुनः प्राहुः कोशदंडापकर्शनादिति ॥”

मित्रं च द्विविधं । बृहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं बृहणीयं । कोशबलाधिकं कर्शनीयं ।

२० प्राकृतरिमित्रोदासीनानाह “ अनंतरस्तत्परः परः” इति । अनंतरः प्राकृतोऽरिस्तत्परः प्राकृतं

मित्रं । तस्मात्परः प्राकृत उदासीनः । शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वात्प्रोक्ताः । एतद्व्यसनीयं क्रमशः

पूर्वादिक्रमेण चिन्त्यं । एवं च बुद्धिः । त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति त्रयोदशराजकं मंडलं पद्माकारं ।

ये च पार्ष्णिमाहादयस्तेऽप्यत्रैवांतर्भवन्ति । सामादिभिरित्युक्तं तान्सामादीनुपायानाह याज्ञ-

वल्क्यः (आचारे ३४६)

२५ “ उपायाः साम दानं च भेदो दंडस्तथैव च । सम्यक् प्रयुक्ताः सिद्धयेयुर्दृष्टस्वगतिः गतिः ॥

भेदः शत्रुघामंतादीना परस्परं वैरोत्पादनं । स एव

“ स जेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना । सत्यसंधेन शुचिना ह्यु सहायेन धीमता ॥

“ यथाःशास्त्रं प्रयुक्तः स सदेवासुरमानुषं । जगदानंदयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥

“ अधर्मदहनं स्वर्गकीर्तिशोकविनाशनम् । सम्यक् दहनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिर्भयावहं ॥” मनुः (८।१२९)

३० “ अदंडान्दंडयन् राजा दंड्याश्चैवाप्यदंडयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति ॥”

वृद्धप्रकारं दंड्यादंडव्यवस्थां व्यवहारमयूखे (पु. १०९) दर्शयिष्यामः ।

“ एवं मंत्रयित्वाऽऽतःपुरं शोधयित्वा प्रविशेत् । यथोक्तं (नीतिसारे ७३७)

“ कारयेद्भवनशोधनमादौ मातुरातिकमपि प्रविशिक्षुः ।

“ आग्नशुद्धयनुगतश्च विशेषेण संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ॥”

तथा “निर्गमे च प्रवेशे च राजा मार्गं समंततः । प्रोत्सारितजनं गच्छेरसम्यगाविकृतोन्नतिः (३९) ॥ ५

“ यात्रोऽसवसमाजे तु जलसंचायशालिनः । प्रदेशात्रायगाहेतु नातिवैलं च संपनेत् ॥ ४० ॥

“ निपेयित्वो वर्षधरैः कंचुकोष्णीपशोऽलिभिः । अंतःपुरे च विचरेत्कुम्भकराजवामनैः ॥ ४१ ॥

“ नीचैरंतःपुरमात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः । शस्त्रान्निविषवर्जं हि नमयेयुर्महीपतिं ॥ ४२ ॥

अंतःपुरशोधनमाह कामंदकः (७३४४)

“ आग्नीतिक्काश्च पुण्याः पंचाशीत्यथ योपितः । बुधेरन्नवरोषानां शौचमागारिकाश्च ये ॥ १०

“ अमंतरगतोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न बजेत् ॥ ५ ॥

“ देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनमहारथत् । मातुः शय्यांतरे लिनः कारूपं चौरसः सुतः ॥ ५१ ॥

“ न हि देवीगृहं गच्छेदाध्मीयास्तंभिवेशनात् ॥ ५० ॥

तथा स्त्रीणां चरितमुक्तं नीतिसारे (७५२१५५)

“ विशेषेण तु संयोज्य मधुनेति विलोमितं । देवी तु काशिराजेंद्रं निजपान रहोगतं ॥ १५

“ विधाकेन च शौर्वीरं भेललागणिना नृपं । वेण्यां शस्त्री समादाय तथा चापि विदुर्यं ॥

“ इति वृत्तं परिहरेत्क्षरींश्चापि प्रयोजयेत् ॥

“ यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पौष्पिराजकारिमिः । सर्वलोकांजितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितं ॥”

एवं सावधानोऽतःपुरं प्रविशेत् । अयं भार्यागमनमुक्तं कामंदकेन (७५५६)

“ धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वान्द्वाराननुक्रमं । गच्छेदनुनिशं नित्यं धार्जिकरगुहं ॥ २०

वाजीकरणादिकं च कामक्षास्त्राद्वर्गतव्यं । विस्तृतिमयात्रेह निरूपितं । नीतिसारे

“ विचार्य कार्यावयवान् दिनक्षये विसृज्यलोकं प्रमदाहतक्रियः ॥

“ सशैल्यर्षधेन हि साधुपाणिना स्वर्षिःसक्तः परमात्तरक्षितः ॥ तथा

“ नयेन जाग्रन्निशं नरेश्वरे मुलं स्वपंतीह निराधयः प्रजाः ॥

“ प्रमत्ताचित्ते सैति जापति प्रजाः प्रजागेरोणास्य जगत्प्रवाधते ॥ ५८ ॥ इति ॥ २५

एवं तिष्ठतः फलमाह धराहमिहिरः

“ आचारस्थः सागरतो धरित्रीं भुंके दीर्घं कालमुत्थातशत्रुः ॥

“ यथाचारस्तत्र धर्मस्य वृद्धिर्धर्माद्भोगान्देहमेदेऽपि भुंके ॥” भारते

“ धृतिः शमो द्रमः शौचं काष्ण्यं वागनिष्ठुगं । मित्राणां चानमिद्रोह एताश्च समिधः श्रियः ॥”

समिधो बर्द्धनानि । इति सपरिकरस्वामिनिरूपणं ।

३०

१ धारिमिः । २ शरणाथ । ३ व्यक्तान् विषेण संयोज्य । ४ विपदिभ्येन । ५ शत्रुं । ६ अदिवृत्तं ।

७ चक्षुषी चापि । ८ पुष्पैः । ९ भोगा । १० द्वयं । ११ आमाश्रयन्धेन । १२ स्वपदेशकः । १३ स्वपितीह

सम्भवात् ।

अथामात्यः । तत्र पुत्रोऽयमात्यमध्ये परिगणितो नीतिसारे

“ अमात्यो युवराजश्च भुजावैतौ महीपतेरिति । राजपुत्रस्य कृत्यमुक्तं ”

“ पितृसेवापरस्तिष्ठेत्कायवाद्दमानसैः सदा । तत्कर्म कुर्यान्नियतं येन तुष्टो भवेत्पिता ॥

“ तन्न कुर्याद्येन पिता मनागपि विधीदति ॥ ” तथा

५ “ यस्मिन् पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन् प्रियं चरेत् । यस्मिन् द्वेषं पिता कुर्यात्त्वस्यापि द्वेष्य एव सः ॥

“ असंमतं विरुद्धं च पितुर्नैव समाचरेत् । प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृति न च ॥

“ स्वसंपत्तिमदाञ्चैव मातरं पितरं तथा । आतरं भगिनीं चापि अन्यान्वा राजवल्गुमान् ॥

“ महाजनस्तथा राष्ट्रे नावमन्येन्न पीडयेत् । प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्त्तेत पितुराज्ञया ॥

“ पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतं । सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्यं संप्रदर्शयेत् ॥

१० “ भ्रातृणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः । पितुराज्ञोच्छ्रयनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ॥

“ तस्माद्भ्रष्टा भवतीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥

“ एवं गृहविरोधेन राजपुत्रो बसन् गृहे । त्यागी च सत्वसंपन्नः सर्वान्कुर्याद्दशे स्वके ॥

“ शनैः शनैः प्रवर्द्धेत शुक्लपक्षमृगां कवन् ॥

“ एवं वृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकंटकं । सहायवान् महामात्यो चिरं मुक्ते वसुंधरं ॥

१५ एतच्च राजपुत्रेविशेषमात्रमुक्तं । सामान्यास्तु पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणाश्च गुणाः सर्वे अपेक्षिता एव ।

तेषां राजपुत्राणां रक्षणं प्रयत्नतः कुर्यादितिहाह कामेदकः (७१-६)

“ प्रजास्यं श्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणं । लोलभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥

“ राजपुत्रा मनोद्धृता गजा इव निरंकुशाः । आतरं चाभिनिघ्नति पितरं चाभिमानीनः ॥

“ राजपुत्रमद्वैतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः । दुःखेन रह्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवाभिषं ॥

२० “ रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथंचित्प्रानुवंति ते । सिंहशावा इव घ्नति राक्षितारमसंशयम् ॥

“ विनयोपग्रहान् मृत्येः कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥

“ विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽप्यपेचयेत् । द्रुष्ट गजमिवोदृत्तं कुर्वीत सुसर्बधनं ॥ ” तथा

“ लाजनीयः पालनीयो भूषणीयस्तथैव च । अर्थशास्त्रं शिक्षणीयो यथा स्याद्दिनयी सुतः ॥ ”

दुर्वृत्तं प्रत्याह (७१-८)

२५ “ राजपुत्रः सुदुर्वृत्तः परित्यागं हि नार्हति । क्रिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥

“ ध्यसने सज्जम नं हि क्लेशयेन्नसनाश्रयेरिति ? ” इति राजपुत्रनिरूपणम् ।

अमात्यस्त्रिविधः । उत्तममध्यमाधमभेदात् । तदुक्तं महाभारते ( )

“ त्रिाववाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः । तेषां च समवेतानां गुणदोषान्वदाम्यहं ॥

“ मन्त्रिभिर्हिसंयुक्तैः समर्थैरर्थनिधये । मित्रैर्वापि समानैर्वाधवैरप्यगहितैः ॥

३० “ संभोग्यैः वा यः कर्मप्रारंभे सप्रवर्त्तते । धैर्याच्च कुरुते यत्र तमाहुः पुरुषोत्तम ॥

“ एकोऽर्थाश्विमशत्येको धर्मं च कुरुते मतिं । एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमे नरं ॥

“ गुणदोषाश्चिन्तित्यैव दैवमेव व्यपश्रिन । करिष्यामीति यः कार्योपेक्षकः स नराधम ॥ ” इति ॥

यान्दयलक्ष्यः (आ. ३१२)

“ स मंत्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीनातैः सार्द्धं चिंतयेद्वाज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयमिति ॥ ”

मनुः संख्यामप्याह (७५४)

“ मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भवानासचिवान् सत चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितानिति ॥ ”

लब्धलक्षांश्चतुरान् । मौलान्स्ववंशपरंपरायाताम् । नीतिसारे (४२५)

“ कुलीनाः शुचयः शूरः श्रुतवंतोऽनुरागिणः । दंडनीतिः प्रयोक्तारः सचिवः स्युर्महीपतेः ॥

तथा “ स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्कौ ज्ञाननिश्चयः । हृदयामनुगुप्तिश्च मंत्रिसंपत्प्रकीर्तिता ॥

“ सज्जमानमकार्येषु निरूप्युर्मंत्रिणो नृपं । गुरुणामिव चैतेषां शृणुपाद्दचनं नृपः ॥ ”

पुरोहितकुर्यं तत्रैव (१४१)

“ वय्यां च दंडनीत्यां च कशालोऽस्य पुरोहितः । अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छांतिकर्पोष्टिकं ॥ १७

“ तादृक्सांचत्सरोऽप्यस्य ज्योतिःशास्त्रस्य चिंतकः । प्रश्नामिधानकुशलो होरागणिततत्त्वविद् ॥ ”

इत्यमात्याविनिरूपणम् । सुहृन्निरूपणं तु प्रायज्ञः पूर्वं कृतमेव । गुणास्तु केचनोच्यन्ते ।

अमात्यानां सेवकमध्यंऽतर्भावः । सुहृदस्तु मित्राणीति भेदः । तेषां कृत्यमुक्तं कामंदकेन (४४४-४६)

“ नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः । य एनमुत्पयगतं वारयंत्यनिवारिताः ॥

“ सज्जमानमकार्येषु सुहृदो धारयन्ति ये । सख्यं तेनैव सुहृदो गुरवोगुरवो हि ते ॥ १५

“ कृतवियोऽपि बलिना व्यक्तरामेण रज्यते । रागानुरक्तचित्तः सन् किं न कुर्यादसांप्रतं ॥ ”

तथा (४६८-६९)

“ त्यागविज्ञानसत्याचं महापक्षं प्रियंवदं । आयतिक्षेमद्वेष्यं मित्रं कुर्वीत सत्कुलं ॥

“ समुत्पन्नेषु कुच्छ्रेषु दारुणेष्वप्यसंशयं । दर्शयत्यच्छहृदयः कुलीनश्चतुरस्रतां ॥

“ धर्मार्थकामसंयोगो मित्रानु विविधं फलं । यस्मादेतत्रयं न स्यात्तत्र सेवेत पंडितः ॥ ७२ ॥ २०

“ शुचिता त्यामिता शौर्यं समानमुत्तदुःखता । अनुरागश्च दाक्ष्यं च सत्यता च सुहृदहणाः ॥ ७५ ॥

“ तदर्थेहोनुरागश्च संक्षिप्तं मित्रलक्षणं । यस्मिन्नैतन्न तन्मित्रं चत्रात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७६ ॥

न विश्वसेदित्यर्थः ।

“ प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थायु भूपतिः । बहुमित्रो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं रिपून् ॥

“ न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽप्योऽपि वा जनः । पुंसांमापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ २५

“ अभिवाञ्च सर्वतो मित्रैर्निगूणीयाहृद्रवतैरिति ॥ इति सुहृन्निरूपणं ॥

अथ कोशः । तस्य मुख्यत्वमाह चराहमिहिरः

“ कोशो हि राज्यतरुमूलमतो हि शाखा, पक्षी विषक्ष इव किं निधनं करोति ।

“ अज्ञादिवेद्विद्यगणो बसुतस्तथान्नं तस्यासिर्लक्षणविवृद्धिदु यन्नवान्स्यात् ॥ भारते

“ मधुद्रोहं दुहेदाष्ट्रं प्रमरा इव पादपं वत्सापेक्षी दुहेच्चैत्र स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ॥ विकुट्टयेच्छोपयेत्तथा ३७

“ यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः स मानवः । यो राजकोशं नश्यंतमाचक्षीत शुधिष्ठिर ॥

- “श्रोतव्यमस्य च रहो रह्यध्यामात्यतो भवेत् । अमात्या द्युपहर्तारं शक्तिं वा प्रंति भारत ॥”
 उपहर्तारं राज्ञे निवेदयितारं ।
 “राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशाधिगोपकाः । सर्वे तमनुधावंति स विनश्यत्यरक्षितः ।”
 अनुधावंति मारयितुं धावंतीत्यर्थः । कामंदकः (४।६२-६३)
 ५ “वर्द्धमानोऽल्पनिस्त्रावः ख्यातः पूजितदेवतः । ईप्सितद्रव्यसंपूर्णो ह्य आभोरधिष्ठितः ॥
 “मुक्ताकरतरुनाढ्यः पितृपैतामहोचितः । गजेध्वारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ॥
 “यत्र राजा तत्र कोशः कोशाधीना हि राजता ।” तथा
 “धर्माजितो व्ययसहः कोशः कोशज्ञसमतः ॥ ६३ ॥
 “धर्महेतोस्तथार्थाय मृत्यानां मरणाय च । आपदर्थं च संरह्यः कोशः कोशवता सदा ॥ ६४ ॥
 १० “युवादपि हि संरह्यो भार्यायाः सुहृदस्तथा ॥ नीतिसारे
 “नान्याय्यं च व्ययं कुर्यात्प्रत्यवेशेत चान्वहं । कृपिर्वणिक्पयोर्दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनं ॥
 “सन्यः करधनादानं स्वस्याचितोऽपि वर्द्धयेदिति ” । मागा उक्ताः शिवधर्मं
 “तस्माच्चिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः ।”
 भागत्रयं वित्तस्य एको जीवनाय द्वौ धर्माय । भागपंचकं कृत्वा त्रितयं जीवनाय भागद्वयं
 १५ धर्मायेति हेमाद्रिः । कृपणाशकविषये भारते ।
 “एकां गा दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे समफलाः स्मृता ॥ इति ।
 दशांशं दद्यादिति भावः । इति कोशः । राष्ट्रमुक्तं नीतिसारे (६।३)
 “राज्यांगानां तु सर्वेषां राष्ट्रद्रवति संभवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥
 “तस्माद्दसाधून्पापिष्ठान् निघ्नन्पापैर्न लिप्यते । ये ये प्रजाः प्रवाधेरन्ततोस्तान् छिद्यान्महीपतिः ॥
 २० “यमार्थाः क्रियमाणं हि शांस्त्यागमवेदिनः । स धर्मोऽयं विगर्हति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥
 “धर्मो धर्मो विजानन् हि शांसनेऽभिरतः सतां । प्रजा रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपंचिनः ॥ ८ ॥
 “राष्ट्रेपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवह्नयाः । एकैकशः संहतान्वा दूष्पास्तान्परिचक्षते ॥ ९ ॥
 “दूष्पानुपाशुदंडेन हन्याद्वाजाविलंबितं । अट्टइयं वा प्रकाशं वा लोकद्वेषं समाश्रितान् ॥ १० ॥ तथा
 “अरह्यमाणाः कुर्वति यत्किंचित्किंचिद्विषं प्रजाः । तस्मात्तु नृपतेरर्द्धं यस्माद्दूहात्यसौकरान् ॥
 २५ “सर्वतो धर्मपह्नमागो राज्ञो भवति रक्षितुः । अधर्मादपि पह्नमागो भवत्यस्य क्षारक्षितुः ॥
 “यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः । फाले फलाय भवति साधुस्तद्दादियं प्रजा ॥
 “उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृडना परिभूयते । तस्माद्यघार्हतो दंडं नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥”
 याज्ञवल्क्यः (आ. ३.३६) “पीठ्यामानाः प्रजा रक्षेत्कापस्यैव विशेषतः” इति । भारतेऽपि
 “उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्द्धते महान् । भयमाहृदिंवारान्त्रयदा पापो न कार्यतः ॥” इति । राजधर्मेषु
 ३० “विक्रयं क्रयपट्टान् भक्तं च सपरिव्ययं । योगक्षेमं संप्रेक्ष्य वाणिजः कारयेत्करान् ॥
 “उपतिं दानश्रुतिं च शिल्पं समेक्ष्य वासकृत् । शिल्पं प्रतिकरानेव शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥
 “तथा पंचा न हीयेत् प्रजाः कुर्यान्महीपतिः । संत्यजति परिरूयात् राजानमतिसादिन ॥

“ न कर्म कुरुते वत्सो भूशं दुग्धो युधिष्ठिर । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥

“ यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः । संजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलं ॥

“ पौरात् जानपदान्सर्वान् संश्रितोपाश्रितास्तथा । ययाशंसत्यनुकंपेत सर्वानपधनानपि ॥” तथा

“ प्रचारं भृत्यभरणं व्यसनं श्रामतो मयं । योगक्षेमं च क्षेमक्ष्य गोमिनः कारयेत्करं ॥”

तथा “ दयावानवमचक्ष करान्तं प्रणयेन्मृदूनिति” । इति राष्ट्रं । दुर्गकरणार्थं भुवमाह कामवकः ५
(४।५०-५१)

“ भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्विद्विर्नृपवृद्धये । तस्मान्नुणवतीं भूमिं मूल्ये भूषस्तु कारयेत् ॥

“ सस्याकरवतीं पुण्या हनिद्रभ्यसमन्विता । गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जनपदैर्वृता ॥

“ रम्या सकुंजरवना वारिस्यलपयान्विता । अदेवमातृका चेति शरयते भूर्विभूतये ॥”

निदिद्धभूमिमाह स एव

“ सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा । रूक्षा सकंटकवना सज्याला चेति भूरभूः ॥

रूक्षाऽन्यदेशापेक्षया चतुर्गुणपंचगुणादिजलसेकेन सस्यजननी । जनपदमाह स एव
(४।५४-५५, ५६-५७)

“ स्वाजीव्यो भूगुणैर्युक्तः सानूपः पर्वताश्रयः । शूद्रकाठवणिकप्रयो महारंभकृषीबलः ॥

“ सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरसहः पृथुः । नानादेश्यैः समाकीर्णो धार्मिकः पशुमात्र धनी ॥ १५

“ तं वद्वैयेत्यनेन तस्मात्सर्वं प्रवर्त्तते ” ॥ पुरमाह

“ पृथुसीममहासातमुच्चप्राकारगोपुरं । समावसेत्पुरं शौलं सरिन्महवनाश्रयं ” ॥

याज्ञवल्क्यः ॥ (आ. ३२१)

“ रम्यं पशुव्यमार्जव्यं जांगलं देशमावसेत् । तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकांशरमगुह्ये ” ॥

पशुव्यं पशुवृद्धिकरं । केंद्रमूलफलादिभिर्नाजीव्यं । जांगलं सजलतटपर्वतं । दुर्गमाह मनुः(७।७०) २०

“ धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्यावसेत्पुरं ” ॥

कामवकस्तु (४।५९) ऐरिणमपि पपाठ

“ औदकं पार्वतं वार्क्षं ऐरिणं धन्वमाननं । प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचितकैः ” ॥

दरिणमूषरं । धन्व निरुदकं स्थलं महामित्यर्थः । महीदुर्गमित्यत्र महां दुर्गं । महीरूपमेव वा ॥

तत्र मार्तिकं पाषाणमेष्टकं वा । तथा च महाभारते (शां. प. ८६।५) महीदुर्गपेक्षया २५

मूदुर्गस्य पृथत्रिर्दशः कृतः

“ धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गं सृदुर्गं वनदुर्गं च तानि षष्टिति ॥”

अंबुदुर्गं सोदरादिबंधना राजगृहस्य परितः स्थानानि ।

तत्र बंधुदुर्गमनुष्यदुर्गयोः पृथग्रहणं गोवठीवर्द्धन्यायेन । अंतरंगत्वाच्छूरात्वाच्च बंधूनां पृथङ्निर्देशः ॥

तथा

यावद्बंधुदुर्गं संभवति तावदितरमनुःपदुर्गं न कुर्यातेति । एवं च दुर्गस्य नवत्वं संवचने ।

धन्वदुर्गं महीदुर्गमित्यत्र द्वे । जलदुर्गं । वृक्षदुर्गं । नृदुर्गं । गिरिदुर्गं । बंधुदुर्गं ।

१०

१५

३०

ऐरिणदुर्गं । महीदुर्गं तु मृदादीनां विशेषः पूर्वमुक्त एव । दुर्गस्य गुणमाह मनुः (७।७४)
 “ एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं समाश्रयेत् ” ॥
 शतगुणा अपि परामत्रं प्राप्नुवंतीत्यर्थः । तत्र सर्वदुर्गाणां प्राशस्त्ये च गिरिदुर्गं विशेषमाह
 मनुः (४।७१)

५ “ सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । एतेषां बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ” ॥
 एतेषामिति निन्दारिणे षष्ठी । तद्विशिनाष्टि मनुः (४।७५)

“ तस्याद्रायुधसंपन्नधनधान्येन वाहनेः । ब्राह्मणेः शिल्पिमित्रैर्व्यसेनोदकंधनैः ॥ ”

मंत्रैः सर्पादिमंत्रविद्भिर्मनुष्यैरित्यर्थः । भारते दुर्गं प्रकृत्य

“ शूरान्यन्नसंपन्नं ब्रह्मघोषानुनादितं । वश्यामात्यचलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् ॥ ”

१० “ तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत् ” इति । मनुः (४।७६)

“ तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्बृहत्तममनः । गुप्तं सर्वतुक्तं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितमिति ॥ ”

“ सर्वतुक्तं आरामादिषु तत्तद्दुतुफलिबृक्षसहितं । तत्तद्दुतुद्भवफलपुष्पादिसहितं वा ।

तत्तद्दुतुपयोगिसामर्थ्यसहितं सर्ववस्तुसमन्वितमित्यर्थः । इति दुर्गं ।

अथ बलम् । तत्र मुहूर्त्ताद्यपेक्षया बलस्य प्राधान्यमाह वराहमिहिरः

४ “ प्रहर्षात्प्युन्नमराशिहोराद्रेष्काणामागानुक्लमात्रं भवेयियासो र्यदि सिद्धिहेतुः स्वयंभवेद्देवविदेव राजा ॥ ”

“ मंत्रामिषेकमणिवंधनशांतिकर्महोमोपवाससुरयागजपादिमात्रं ।

“ स्यात्सिद्धिहेतुरथ चेद्विजिगीषतोर्नीकस्मात्तद्वा नरपतिर्न भवेत्पुरोधाः ॥ ” तथा

“ बुध्वाऽर्धशास्त्राप्यपि मंत्रिणोऽपि कुर्यः प्रणामं न नरेश्वराणां ।

“ यथाभिजात्यद्विपवाजिपत्तिकोशाद्यपेक्षा न भवेत्प्रधानं ॥

२० अतोऽवश्यं बलकोशाधीनं राज्यं । ननु । जयपराजयादिकं सर्वं कर्माधीनं तत्र किं बलादिनेति
 चेत् । उच्यते । न केवलं सर्वं कर्माधीनं कितुपुरुषकाराधीनमापि । उक्तं च याज्ञवल्क्येन (आ. ३।५१) .

“ यथां होकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् । एवं पुरुषकारेण विना देवं न सिद्ध्यति ॥ माघेऽपि

“ नालवते दैष्टिकतो न निर्षाद्रति पौरुषे । शब्दाद्यो सत्कविरिव द्वय विद्वानपेक्षत ॥ ” इति ।

कथं तर्हि क्वचित्पुरुषकारे कृतेऽपि न फलप्राप्तिः । उच्यते । न वयं कर्मणः कारणत्वमेव

२५ संडयामः कितु तन्मात्रस्य । वस्तुतस्तु न हि कर्म पुरुषकारापेक्षया भिन्नमस्ति । पूर्वजन्मार्जितः
 पुरुषकारो हि कर्मोच्यते । अतो यदिह जन्मानि द्वाभ्यामेकजातीये प्रयत्ने कृते फलावाप्ति-

रेकस्यैकस्य न ततो नूनमेकस्य प्राक्तनः पुरुषकारो नास्ति । पापरूपो वा सप्रतिबंधक इति
 कल्पते । अतः सर्वं कर्मापरपर्यायं पुरुषकाराधीनमेव । अत एवोक्तं भारते

“ स्वकर्मणाशुभेनापि शुभेनाप्यथ वा जनः । फलं तदनु रूपं हि प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ”

अत एवोत्तरमीमांसार्या कस्यचिद्वर्तमानजन्मनि कर्माणि पापक्षये जाते सन्यासोत्तरं मुक्तिः । यत्र तु कर्मस्वकृतेषु सन्यासोत्तरं मुक्तिस्तत्र पूर्वजन्माजितानि कर्माणि कल्पन्ते ।

अत एव क्षत्रियजनकस्य ज्ञानोत्पत्तिं दृष्ट्वा प्राक्तनः संन्यासोऽपि कल्प्यत इत्युक्तं । अतो यत्र लोकतः शास्त्रतो दृढतरः कार्यकारणभावोऽवगतस्तत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयतेति । अतः सर्वत्र प्राक्तन ऐहिको वा पुरुषकारः कारणमिति । अतः पुरुषकार एवराज्ञा कर्त्तव्य इति ।

स च यत्प्राचीन इत्यवश्यं बलसंग्रहः कार्यः । अत्र बलं षड्विंशतिमाह कामंदकः (१८।२)

“षड्विंशं तु बलं व्यूह द्विपतोऽभिमुखं व्रजेति ।” “षड्विंशं बलमादाय प्रतस्ये दिग्गिगीपयोति”

(रवुवंशे) कालिकास्तोऽपि । तद्भेदा उक्ता नीतिशारे (१८।४)

“मौलं मूलं श्रेणिसुहृद्विषदादिकं बलं । पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसनं स्मृतमिति ” ॥

पूर्वपूर्वेषु नाशः कठिन इत्यर्थः । तत्र मौलं नाम परंपरागतं । भूतं यावद्विभवस्थापि । श्रेणिः १० गमनमार्गं स्थाने स्थाने निवेशितं । सुदान्मित्रबलं । द्विपतां स्वाधीनं यज्जातं तद्द्विपद्वलं ।

“आटविकं अरण्यसंबंधि । तत्र ब्रूवेशादौ मूलसहितो गच्छेदित्याह (१८।१२।१४)

“प्रकृष्टेऽन्वनि काले वा गच्छेन्मौलैः समावृतः । मौलास्तु दीर्घकालेऽपि क्षयव्ययसहिष्णुः ” ॥

“एषु वस्तुषु मेधावीभूतादीनि विवर्जयेत् । दीर्घाध्वकालसिन्धेषु तेषु मेदभयं भवेत् ॥

“बहुत्वाद्भूतसंन्यानां दीर्घकालाध्वसेदतः । निर्यं प्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं प्रजायते ” ॥ १५

भेदः स्वामिपतिव्यागः । एवमन्येषामपि बलानां गुणशोषा ऊहनीयाः ।

तत्र कस्मिन्काले किं बलं ग्राह्यमित्याह कामंदकः (१८।१०-११)

“स्फूर्तिसारानुरक्तेन बलेनोपाचितः परः । तत्तुल्येनैव यातव्यः क्षयव्ययसहिष्णुना ” ॥

कचिद्भूतमपि ग्राह्यमित्याह स एव (१८।१५)

“प्रभूतं स्वं भूतबलं मौलमन्यमसारवत् । अरेवीक्ष्यात्मनस्तद्धि विपरीतं जयेदरीरु ॥” २०

भूतबलेन मौलं जयेदिति विपरीतं । श्रेणिवलस्योपयोगमाह (१८।१८)

“स्फूर्तितं श्रेणिवलं शक्यमापातुं यानवर्त्मनि । निर्यं प्रयामव्यायाममिति श्रेण्या समुत्पत्तेत् ॥”

मित्रबलस्योपयोगमाह (१८।२०)

“मित्रसाधारणे कार्यं मित्रावत्ते फलोदये । अनुभाहो च पीड्ये च मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥”

आसिन्ध्यस्योपयोगमाह (१८।२१)

“प्रभूतेनःसिन्ध्येन योधयेन्महतो पितृन् । अत्युच्छ्रितं कोपनयाद्भ्यासेन रिपोर्वलं ॥

“वास्येत्कर्षयैज्ञेनं दुर्गकंटकशोधनेः ” (२२) ॥ आटविकरयोपयोगमाह

“नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकंटकशोधने । परदेशप्रवेशे च पुरः कुर्वीत पंडित ॥” इति

“पूर्वांकवलस्य चतुरंगतामाह । “हस्त्यङ्घ्रयथादातं सेनायं स्याच्चतुर्विधमिति ॥”

अथ गजनिरूपणम् । चतुर्विधा गजाः । मद्रा मंदा मूमा मित्राधेति । तद्वृक्षणमाह घराहमिहिरा (अ. ६७)

“मध्यामदंताः मुविमकदेशाः न चोपादिग्या न कृशाः क्षमाध ।

“गात्रेः समैश्चापसमानवंशैश्चराहतुल्यैर्जघनेश्च मद्राः ॥ १ ॥ ” चापं वंशस्य । ततुल्यपृष्ठाः ।

“वक्षोयकृशा बलयः म्रुपाश्च लंबोद्भ्रस्तकुवुहतीगलम् ।

“स्थूला च कुक्षिः सह मेचकेन सैही च हृक् मंदमतंगजस्य ॥२॥” कक्षाऽग्निमवाद्दयोरुसंधिः ।
सैही सिंहसदृशछवित्पर्यः ।

“मृगास्तु ह्रस्वाघरबाभमेद्रास्तन्वंप्रिकंडद्विजहस्तकर्णाः ।

“स्थूलेक्षणाश्वेति यथोक्तलिङ्गैः संकीर्णनागा व्यतिमिश्रसंज्ञाः ॥३॥” मिश्रत्वं भद्राणां मंदादिसंगेन ।

५ एवमन्यत्रापि । अथ परिमाणमाह ।

“पचोन्नतिः सप्तमृगस्य वैर्ध्वं अष्टौ च हस्ताः परिणाहमान ।

“एकद्विवृद्धाथ मंदमद्रौ संकीर्णनागो नियतप्रमाणः ॥४॥” मंदस्य षडुन्नतिः । अष्टौ वैर्ध्वं । नवो-

दरपरिणाह । भद्रस्य सप्तोन्नतिः । नव वैर्ध्वं । दश परिणाहाः । अन्यत्सपष्टं । अत्र हस्तस्तिर्य-

ग्यबोदराणांति कल्पनेन कार्यं । तेषां मद्रवर्णमाह स एव

१० “भद्रस्य वर्णो हरितो मद्रस्य मंदस्य हरिद्रकसन्निकाशः ।

“कृष्णो मृगस्याभिहितो मद्रस्य संकीर्णनागस्य मद्रो विमिश्रः ॥५॥” गजप्राशस्यमाह

“ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविकनेत्राः क्षिप्रोन्नताग्रदशनाः पृथुनायतास्याः ।

“चापोन्नतायतनिमग्ननिगूढवशास्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुभाः ॥ ६ ॥”

कलविकश्चटकः । तनून्येकजातीयानि रोमाणि । तैः । तथा

१५ “विस्तीर्णकर्णहनुनाभिल्लाटगुह्याः कूर्मोन्नतौर्द्धिनवविंशतिभिर्नसैश्च ।

“रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुबाला घन्याः सुगन्धिमद्रपुष्करमारुताश्वेति ॥ ७ ॥

द्विनवाष्टादशविंशतिर्वा नखानि कूर्मोन्नतानि । पुष्करं गुंढाग्रं । तथा

“मूलमध्यदशनाग्रसंस्थिता देवदैत्यमनुजाः क्रमात्ततः ।

“दतभगफलमत्र दक्षिणे भूपदेशबुलविद्रवप्रद ॥

२० “वामतः सुतपुरोहिते भयं हति साटविकदारनायकात् ॥” आटविकोटव्यामधिकृतस्तत्सहिता

दारनायका दाराधिकृताः पुरुपास्तान् हन्ति । भयं करोतीत्यध्याहारः । तथा

“अग्निशेडुमयगर्भदर्शनात्पार्थिवस्य सकलं कुलक्षयं ।

“सौम्यलग्नतिथिभादिभिः शुभं वर्द्धते शुभमतोऽन्यथापरं ॥

“क्षीरिमिष्टफलपुष्पवाद्द्वैश्चापगातटविषवृत्तेन च । वाममध्यरत्नभगसहर्षेण शमुनाशहृदतोऽन्यथापरं ॥”

२५ “वामीकस्याणुगुल्म क्षुपतरुमधन स्वेच्छया हृष्टहाष्टिर्यायावात्रानुकूल त्वरितपद्गतिर्वक्रमुन्नाभ्यचोच्चैः

“भङ्ग्यासन्नाहकाले जनयति च मुहुः शीकरे बृंहते वा तत्कालं वामदासिर्जयकृदय रवं वेष्टयन्

दक्षिण च ॥

“स्खलितगतिरकस्मात्सकणोऽतिदीनं श्वसिति मृदुसुदीर्घं न्यस्तहस्तः पृथिये ॥

“दृप्तमुकुलितहृष्टिः स्वप्रशीलो विलोमो भयकृद्दहितमक्षी नैकशोऽसुकु शकृच्च ॥” ॥

अहितमक्षी रोगजनकतुणादिमक्षी । अमृक् रुधिरं तत्सहितं शकृत् । तथा

“ प्रवेशनं वारिणि वारणस्य ग्राहेण नाशाय भवेन्नृपस्य ॥

“ ग्राहं शृहीत्वोत्तरणं द्विपस्य तोयात्स्थले वृद्धिकरं परं स्यात् ” ॥

बंधनमूर्ध्नीराह

“ मद्रपेद्रमुगमिश्रदंतिनां इवेतरककनकोपमाः सिताः ।

“ भूमयो द्विरदपुष्टिवृद्धिदा भूमजामपि यशःभुक्तावाहाः ” । शाला ग्राह

“ ज्येष्ठा चतुर्विंशतिरेव हस्ताद्विद्युनिते मध्यजवन्यशाले ।

“ विस्तारतस्तद्विगणाश्च दीर्घाः स्तंभाश्च विस्तारसमुच्छ्रिताः स्युः ॥ ” एते च शालास्तंभाः ।

अत्र पूर्वोक्तपरिमाणमध्ये बहूनां हस्तिनामसन्निवेशात्प्रतिहस्ति पूर्वोक्ता शाला ज्ञेया ।

स्तंभानां परिणामग्राह

“ ज्येष्ठोऽंगुलानि बहूला दशषट्शतानि मध्यस्तु पंचदशकन्यसकोगुलो नः ॥

“ स्तंभप्रमाणविपुलाः क्रमज्ञो निर्पंगाः प्रोक्तोऽंगुलार्द्धसदृशं बहुलव्यमेपं ॥ ”

निर्पंगा बंधनरज्जवः । द्वारमाह

“ द्वारोच्छ्रयः कुंजरयामतुल्ये विस्तारोऽस्य ज्यंशहीनः स एव ।

“ हीनो भूयश्चात्मपट्टांशकेन शालाद्वारं प्रागुदक् च प्रशस्तं ॥ ”

भूयः पुनः । आत्मनरुच्यंशस्य पट्टांशेन विस्तारः । एवं च द्वारमुपरि सूक्ष्ममधोगामे महच्च संपन्नं भवति ।

बंधनार्थं वृक्षानाह

“ चंदनार्जुनाशिरीषमधुका देवदारुसरलाजुंनशालाः ।

“ रोहिणीसद्विरचंपकशाकाः स्यंदनश्च सकर्दंबविज्ञोकाः ॥

“ शीताः शिवाश्च द्विपबंधनार्थमेते द्रुमाः पुष्टिकरा द्विपानां ।

“ स्तंभार्थमन्येऽपि हि सारवंतः कार्याः प्रशस्ता गुणसंप्रयुक्ताः ॥ ” तथा

“ पूर्वोऽभिमुखो निब्रध्वते यः शिप्रं स करोति विक्रमं । राज्ञः समरेष्वानीर्जितो दीर्घं चायवागुयाद्गजः ॥ ”

“ उदद्गमुखो बंधमुपैति नागो योऽर्थस्य वृद्धिं स करोति मर्तुः ।

“ प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीविता च संग्रामकालेष्वपराजयं चेति ” । अन्यद्विद्वमुखेऽनिष्टमाह

“ दक्षिणादिगवदनस्य च बंधोर्जावितनाशकरो द्विरदः स्यात् ।

“ पश्चान्मुखो बंधमवाप्य नागो नित्यं मवेद्रोगनिपीडितांगः ॥

“ नाशं च वित्तस्य करोति राज्ञस्तस्मात्स याम्यापराद्विधिवर्ज्यः ” इति । बंधस्तंभप्रमाणमाह

“ विश्वैशान्यां बंधनार्थं द्विपानां स्तंभो राज्ञः श्रेयसे दांतिनश्चेति ” अन्यद्विद्वयनिष्टं । तत्परिमाणमाह

“ ज्येष्ठो दशोचो नवमध्यमश्च स्तंभोऽहस्तः कथितः कनीयात् ।

“ सर्वे नित्साताश्चतुरश्च हस्ता मानाधिकोनाश्च शिवाय न स्युः ॥ ”

गजानां मदजनकान्यौषधानि तु हस्तिचिकित्सायां द्रष्टव्यानीति नेह प्रवंचितानि ।

इति सपरिकरगजनिर्णयः ।

५

१०

१५

२०

२५

३०

अश्वलक्षणात्क योगयात्राया (अ ६६।१)

“दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकृद्धदयपृथुस्ताप्रतालोष्ठजिह्वह । सुसमत्वकेशवाल सुशफगतिमुस्तो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छ ॥

“जघाचानुवृत्त समसितदशनश्चारुसस्थानरूपो । वाजी सर्वांगशुद्धो भवति नरपते शत्रुनाशाय नित्या”

कूट ललाटोर्ध्वभाग । त्रिक कटिप्रदेश । केशा शरीरास्थिता बाला ग्रीवापुच्छगता ।

गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्गृहण । जघाया जानुनि वृत्त । मडलाकार । समा निश्चोन्नतचरहिता ।

५ सिता श्वेता । इष्टानिष्टमाह (अ ९३)

“उत्सर्गान्निशुभद्रमासनापरस्थ वामे च ज्वलनमतोऽपरत्र शस्त ।

“सर्वांगज्वलनमवृद्धिद् हयानो द्वे वर्षे दहनकणाश्च धूपन च ॥ १ ॥

“अत पुर नाशमुपैति मेद्रे कोश क्षय यात्पुदरे प्रदीप्ति ।

“भूपस्य पायो च पराजय स्याद्वज्रोत्तमांगज्वलने जयश्च ॥ २ ॥

१० “स्फुघासनासज्वलन जयाय वधाय पादज्वलन प्रदिष्ट ॥

“ललाटवक्षोक्षिभुजे च धूम परामशाय ज्वलन जयाय ॥ ३ ॥

“प्रदेधो यवसामसां प्रपतन स्वेदानिमिच्छादिना कपो वा वदनाच्च ररूपतन धूमस्य वा समव ॥

“अस्वमश्च विरोधतो निशि दिवा निद्रालसस्थानता साद्रोधोमुखताविचेष्टितमिदं नष्ट स्मृत धाजिनां ॥ ५ ॥

हेषितपरीक्षामाह मिहिर (अ ९३)

१५ “कौंचवद्विपुवधाय हेषित ग्रीवया त्वचैलया च सो-मुख ।

“स्निग्धमुखमनुनादिदृष्टवद्रमासरुद्धवदनैश्च वाजिभि ॥ ७ ॥

“पूर्णापात्रदधिप्रदेवतागधपुष्पफलकाचनादि वा ।

“द्रव्यैमिष्टमथवापर भवेद्धेषतां यदि समीपतो जय ॥ ८ ॥

“वामैश्च पादैरभिताडयतो महीं प्रवासाय भवति भर्तु ।

२० “रुध्यासु दीप्तामवलोकयतो हेषति चेन्द्रधुपराजयाय ॥ ९ ॥

“आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽयतुरग प्रतिहेषित च ।

“वक्त्रग वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्प्रकरोति लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥

“मुहुर्मुहुर्मंत्रशकृत्करोति न ताडयमानोऽप्यनुलोमयायी ।

“अकार्यमतीतोऽश्रुविलोचनश्च शिव न भर्तुस्तुरगोऽभिघत्ते १४” रथपतिलक्षण लोकत एव ज्ञेय ।

२५ इत्यश्वदिलक्षणात् ॥ अथाभियोज्यनुपा । योगयात्रायां

“शब्दायते मुहुरपि शिवा गर्दभघ्वानतुल्य । त्यक्तस्नेहा परिजनसुहृद् वाहनोपरकरेषु ।

“कष्ट को न शरणमिति वा वादिनो यस्य सैन्ये विद्विष्टा वा प्रचुरपुरुषा सोऽभियोज्यो नृपेण ॥

“कापोतकूलकमधूनि यस्य समाभयते ध्वजचामराणि ।

“उत्रायुधादीनि च सोभियोज्यो यस्याथवानाहततूर्यशब्द ॥

“ प्रतीकत्व सरितामिषोश्च शोषोऽथ वाऽशोध्यजलाशयानां ।

“ अवारिदेशे सलिलप्रकृतिरब्धैकत चाप्सु तरेच्छिला वा ॥

“ मंगयातचलनान्यनिमित्त रोदनानि च सुप्रतिमानां ।

“ अग्निरूपमनलेन विना वा निश्चलानि च यदा प्रचलति ॥

“ प्रसूतिवैकृत्यमकालपुष्पाण्यरण्यसत्वस्य पुरभवेश ।

५

“ प्रदोषकाले कुक्कुवाकशब्दाहिमागमे चान्यभूतप्रलाप ” ॥ अन्यभूत कोकिल ।

“ दीर्घं दीन सहता- सारमेया- भ्रोशत्युच्चैर्नित्यमेवानुतो च ।

“ हन्युयोषा योषितो निर्घृणाश्च श्वेत काको नक्तमिद्रायुध च ॥

अनुतो शरस्कालादन्यम् । अनुताविर्ताद्रायुधेऽप्यन्वेति ।

“ अहातिरिक्त पयनोऽति चढो गणर्वस्रस्य भवेत्पुरास्य ।

१०

“ व्यक्तिर्भवेज्जाहनि तारकाणा नक्त च तारागणसमणाश्च ॥

“ एव निमित्तानि यदा भवति तदाऽभियोज्या क्षितिपेन देशा । ”

नीतिसारे (१७२५।२९)

“ भेद कुर्वति यत्रेन भ-यामात्यपुरोधसा । तेषु भिन्नेषु भेदे हि युवराजे तथोज्जित ॥

“ अमात्यो युवराजश्च भुजावतौ महीपते । मत्री नेत्रे हि भिन्नेऽस्मिन्नेकास्मिन्नापि तादृषि ॥

१५

“ सर्ववश्य हि मेधावी न कुलीन विकारयेत् । तत्रोपजाप कर्त्तव्या य कोपानुग्रहक्षम ॥

“ आगतान्पूजयेत्स्वामी निजांश्च परिसात्वयेत् ॥ ३५ ॥ भेद कुर्वति मतिमात्रिगृहीतो बलीयसा ॥ ३९ ॥

“ ब्रह्मेण हि समाहन्याद्भित्तवारे सहत बल । भिन्न हि तत्काष्ठमिव जतुजगध विशार्यते ॥ ४० ॥

“ भेद ह्य कृत्वा ततो यायाद्रिपो पुरामिति । एव सामदानममयादिना भेद कृत्वेत्यर्थः ।

अथ दूतप्रेषणमाह कामन्दक (१२।१) “ यातव्याय प्रहितुयाच्च दत्याभिमामिनः ” ॥ २०

त विशिनष्टि (१२।२)

“ प्रगल्भ स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठित । अभ्यांसकर्माभिरतो दत्तो भवितुमर्हति ॥ ”

“ तत्रैविध्यमाह (१२।३) “ निषट्ठार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहक ” ।

तत्र यो शिक्षितमेव दृष्टकालोचित यथायोग्यमन्यस्याग्र वदति स निस्पृष्टः । यथा पाठवन्तो

दूतो वासुदेव । यावत्सादृष्टकाल मितार्थः । शासनहार प्रसिद्ध । दूत प्रत्यह (१२।६८) २५

“ नाविज्ञात पुरे क्षत्रा प्रविशेच्च न ससदि । कालपीक्षित कार्याथमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ”

निष्पतेदुपविशेत् ।

“ सारवत्ता च राष्ट्रस्य दुर्गा तद्द्वारिमिव च । छिद्र शत्रोर्विजानीयात्कोणमित्रबलानि च ॥

“ उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथाक शासन वदेत् । रागापरागो जानीयात्पृथुतीना च गर्त्तरि ॥

“ कृत्वेनान्ना द्रव्येण कर्मणा च महीयसा । कुर्याच्चतुर्विध स्तोत्र पश्यकोष्ठमवारि ॥ (११) ३०

“ तीर्थभ्रमपुरस्याने शास्त्र विज्ञानहेतुना । उषोत्तव्य जनोपेतै स्वचरे सह सवदेत् ॥ (१३)

- “ प्रतापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्टवं । अशुद्रतां च दाक्ष्यं च भर्तुः सर्वत्र कीर्त्तयेत् ॥ (१४)
 “ सहेतानिष्टवचनं कामं क्रोधं च वर्जयेत् । वैतसीमाश्रयेद्वृत्तिं नान्यवृत्ताश्रितां सदा ॥ (१५)
 “ नान्यं श्येन्न मावं स्वं वदेद्विद्यात्परस्य च । भावभंतर्मतं गुप्तं सुप्तो मत्तश्च भाषते ॥
 “ तस्मादेकः स्वप्रेक्षित्यं स्त्रीमध्ये च विवर्जयेत् ॥
- ५ “ राष्ट्रघटव्यंतपालानां आत्मसात्करणं तथा । युद्धापसारभूतानं दूतकर्मैति कथ्यते ॥ (२३)
 दूतेनैव नरेद्रस्तु कुर्वीतारिविमर्षणं । स्वपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टितं ॥ ” (२४)
 इदं कर्म निमृष्टार्थस्यैव । चरा उक्ता नीतिसारे (१२।२६-२५)
 “ तपस्त्रिलिंगिनो धूर्ता पण्याशिल्योपजीविनः । चराश्चरैर्युः परितः पिबंतो जगतां मनः ।
 “ निर्गच्छेयुर्विशेषुश्च सर्ववार्त्ताविद्गोऽन्वहं । सूक्ष्मसूत्रं हि चारेण पश्येद्विषयचेष्टितं ॥
- १० “ स्वपक्षपि हि जागर्त्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥
 “ विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः । राजा चरैर्जगत् कृत्स्नं व्याप्नुयाद्भोक्तृसंमतेः ॥
 “ एतैर्ज्ञेयास्तु संचाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ॥
 “ अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत इष्यते ॥ ” तथा (१२।४२-४६)
 “ जटमूर्च्छाधवाधिरच्छान्नानः पंडकास्तथा । किराता वामनाः कुन्नास्तद्विधा ये च कारवः ॥
- १५ “ भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः । अंतःपुरगता वार्त्ता आहरेयुरलक्षिता ॥
 “ छत्रव्यजनभूंगारयानवाहनधारिणो । महामात्राबहिर्वार्त्ता विंचुरन्ये च संगताः ॥
 “ सूदा व्यंजनकर्तारः कल्पकाः सूचिकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि ॥
 “ जलतांबूलकुसुमगंधभूषणदायकाः । कर्त्तव्या वश्या ह्येते ये चान्ये न्यासवर्त्तिनः ॥ ”
 इति दूतचारप्रपंचः । अथ प्रयाणे योधस्वरूपमाह मिहिरः
- २० “ शूरकृतास्त्रमहाकुलजाताः स्वामिहिता बलिनः कृन्तयज्ञाः ।
 “ हृष्टगुणा बहुबाधवामित्रा नागकरोरुभुजाः कठिनांगाः ।
 “ व्याघ्रमुगेश्वरगोवृषनादाः श्येनदृशःशुकसन्निभनासाः ।
 “ केकरजिह्वानिर्भीलितनेत्राः पुण्यकृतां समरेषु सहायाः ॥
 “ देशगुणैः प्रथिताश्च पुरोगास्ते बहुबो गुणलक्षणलक्ष्याः ॥
- २५ “ काकभूतो भ्रुष्टीकृतवज्रा धर्मभूतो विविधायुधहस्ताः ” ॥ अथ प्रयाणे विज्ञेयो योगयात्रायार्त्ता
 “ अंतःपुरादा स्वनिवेशनाद्वा सिंहासनाद्गमिपरितराद्वा ।
 “ कुर्यान्नरेन्द्रः प्रथमं प्रयाणं विप्रैः शताग्रैः कृतमंगलाशीः ॥
 “ द्विजो विष्णुक्रमाद्भूषं मंत्रेणानेन दापयेत् । इदं विष्णुर्विचक्रम इति पादं समुद्धरेत् ” ॥
 अमुकस्य वधाय दक्षिणं क्षितिपो न्यसेत् ।
- ३० “ मंगलानि ततः पश्यन्पूजान् शृण्वन् नृपो व्रजेत् ” ॥ अथ दर्शनशकुनं वराहमिहिरः
 “ वाचः शुभः सारसचापवर्हिणः कादंबहंसाश्च सर्जवजीवकाः ॥
 “ काकश्च पंकाक्तवराहपृष्ठगो श्रीवृक्षबालव्यजनानि चंद्रनम् ॥ ” शुभं वाचो धातृणा-
 नामिति पूर्वोणान्वयः ।

- “ दधिमधुघृतरोचना कुमारी ध्वजकनकांबुजमद्रपीठसिंहाः ।
 “ सितवृषकुसुमांबराणि भीनद्विजगणिकार्पेजनाश्च चाश्वेषाः ॥
 “ ज्वलितशिशिकलाक्षतेषु भक्षयद्विरदमूदं कुशचामरायुधानि ।
 “ मरकतकुशविंदपद्मरागाः स्फटिकमणिप्रमुखाश्च रत्नमेदाः ॥
 “ स्वयमय रचितान्यध्वजतो वा पथि यदि कथितानि भवति मंगलानि ।
 “ स जयति सकलं ततो धरित्रीं ग्रहणदृगालभनशतैरुपास्यो । ”
 इदं मंगल प्राण्यं द्रष्टव्यं स्पष्टव्यं श्रोतव्यं चेत्यर्थः । अनिष्टफलान्युक्तानि तेनैव
 “ कार्पासौषधकृष्णधान्यलवणक्षीबास्थितैलं वशांपकांगारगुडाहिकैर्कशुकृतः केशायतं व्याधिताः ।
 “ वांतीन्मसत्रहेधनस्तणतुपक्ष्मामतकाराया मुंटाभ्यकविमुक्तकेशपतितः काषायिणश्चाङ्गुमाः ॥
 यानदिने क्षौराभ्यंगवर्जनं तु ज्योतिःशास्त्रे श्रेयं । एवं मंगलानंगलाभिन्नदर्शनानिष्टं नापीष्टलाम् १० ।
 इति श्रेयं । देशविशेषे विशेषमाह
 “ छुहृद्वरी शूकरिका शिवा च इयामारला विंगलिकाऽन्यपुष्टा ।
 “ वामाः प्रशस्ता गृहगोधिका च पुंसैस्तका ये च पतत्रिणश्च ॥ तथा
 “ इयेनो रुः पूर्णकुटः कपिश्च भीकर्णछिन्नारकपिपिकाजाः ।
 “ स्त्रीसंज्ञिता ये च शिशिद्विषो च यानि हिता दक्षिणभागसंस्थाः ॥ १५
 “ आस्फोटिताऽश्वेडितशांस्तूर्यपुण्याहवेदध्वनिगीतशब्दाः ।
 “ वामाः प्रयाण शुभदा नराणामाक्रंदितं दक्षिणतः परेषां ॥
 आस्फोटितं मल्लयुद्धं । आश्वेडितं मुलशब्दः ।
 “ माद्वाज्यजर्वाहिचापनकुलाः संकीर्तनाहर्षानारकोशंतश्च शुभमप्रदानसरतो दृष्टः शिवाय कचित् ।
 “ गोधाशूकरजाहकाहिशशकाः पापारुतालोकने धन्यं कीर्तननृक्षवानरफलं तस्यैषाच्छोभनं ॥ २०
 नकुलस्य प्रगस्य पक्षिणां वामोदक्षिणभागसंस्थं शुभम् । श्वशृगालयोरेदं व्यत्ययेन फलदं प्रशस्यते ।
 “ चापो नकुलश्च वामभागो दिवसाह्दोत्परतः शुभप्रदौ ।
 “ मृगवच्च वनेषु कुक्कुटाः शतपत्रोऽतमथे च दक्षिणः ॥ कश्चिदपवाद्माह
 “ निरुपहतमनोजवुशसंस्थाः कुचिचिरावनिस्तस्यसंस्थिताश्च ।
 “ मुत्तियिदियसर्षलप्रकालेष्वशुभफलोऽपि शुभप्रदः प्रदिष्टः ॥ २५
 “ प्रमदसुष्पकद्रुमकंटकेषु श्मशानभस्मारिथतुषाकुलेषु ।
 “ प्राकारशून्यालयद्वंद्वेषु सौम्योऽपि पापः शकुनः प्रकल्प्यः ॥ तथा
 “ द्रुदात्तरोमादितमीतमत्तवैरार्तयुद्धामिषदाक्षिणश्च ।
 “ सर्मांतनयतरिताश्च सर्वे न चिंतनीयाः सदसत्कलेषु ॥ इति प्राणिशकृन्नाः ।
 अथाप्राणिनः । स एव २०
 “ रिक्तोनुकूलः कलशो जलार्थमभ्युद्यतः सिद्धिकरः प्रयाणे ।
 “ विद्याधिनां चौर्यसमुत्थितानां यणिक्रियाभ्युद्यमिनामतीव । ” विशेषमाह

- “यानं धुरेण रहितं ब्रूहती च कन्या गर्भेण चातिमहता पुरतः स्थिता स्त्री ।
 “आगच्छ तिष्ठ विश गच्छसि वा किमर्थं शब्दः स्थिरश्च गमनं प्रतिषेधयति ” ॥ क्षुप्ते आह
 “सर्वत्र पापं क्षुतमुद्दिशंति गोस्तु क्षुतं मृत्युकरं यियासोः ।
 “मार्जाररावस्तलनं च यातुर्वधस्य भंगश्च न शोमनाय ” ॥ तथा
 ५ “द्रव्याणि शुक्लानि तुरंगमश्च पूर्वेण याम्येन शवं च मांसं ।
 “पश्चात्कुमारी दधि चातिशस्तं सौम्येन गोबाह्वणसाधवश्च ” ॥ तथा
 “काकः श्रुमो दक्षिणतश्च तेषामन्येषु देशेषु विपर्ययेण ” । पूर्वदेशे दक्षिणः काकः शुभः
 अन्यस्मिन्वाय इत्यर्थः । तथा
 “श्रीशादूर्ध्वं शकुनविकृतं निष्फलं प्राहुरेके तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेपंच पट्ट च ।
 १० “विज्ञो यामानृपतिरक्षुमे षोडशे वा द्वितीये प्रत्यागच्छेत्स्वमवनामिति यधनिष्टस्तृतीयः ” ॥
 प्रयाणे प्रथमं यत्राशकुनं जातं तत्रैव स्थित्वा एकादशायामानतिवाहयेत् । पुनः प्रस्थाने यत्रशकुनं
 ततः षोडश । ततोऽप्यशकुने शृहे आगमनं । एवं शकुनानि महबलादीनि वीक्ष्य राजा स्वयं
 यायात् । स्वस्य ब्रह्मयानुकूल्याभावे तद्वतं यज्ञस्विनममास्यं जयार्थं प्रेषयेत् । यथोक्तं योगयात्रार्थं
 “क्षत्रोर्वधाय सचिवं शुभदैवयुक्तं आज्ञापयेन्नृपतिरात्मनि दैवहीने ” इति ।
 १५ ब्रह्मयानुकूल्यं ज्योतिःशास्त्राद्वगंतव्यं । अथ स्कंधाधारस्थलं नीतिसारे
 “यायाद्देरिपुराभ्यांशे भूमामे सायुसंमते । स्कंधावारविशेषज्ञः स्कंधावारं निवेशयेत् ॥
 “भूमिपदेशे सामर्घ्यादगारमुपकल्पयेत् । गुप्तं स्वच्छं पुराकारं महाद्विपसमावृतं ॥
 “पार्श्विग्राहेण शुद्धं च रथपत्तिसमावृतं । तन्मध्ये मानसालादि महन्मौलं बलावृतं ॥
 “अंतःकोशमहोपेतं कारयेद्राजमंदिरं । मौलमूतश्रेणिसुद्विधिघाटाविकं बलं ॥
 २० “राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ।
 “अंते श्रवणिनः शूरान् लब्धकान् बुष्टकर्मणः । पर्याप्तवेतनानामान्मंडले विनिवेशयेत् ॥
 “हस्तिनो लब्धनामानस्तुरंगास्तु मनोजवाः । गृहोपकंठे नृपतेर्वसिभुः स्वाभरक्षिताः ॥
 “युद्धयोग्यो महामत्री सन्नद्धः साध्वधिष्ठितः । तिष्ठन्नरपतेर्दारि वेगवांश्च तुरंगमः ॥
 “निशितान्यो बहिर्गच्छेद्भ्रूच्छेद्द्वारिवारितः । सज्जोपकरणं तिष्ठत्सर्वः कार्योन्मुखो जनः ॥ तथा
 २५ “बहिश्च स्वातान्सद्यन्त्रान् तृणोपरि संवृतान् । परसैन्यविधातार्थं सर्वा भूमिं विनाशयेत् ॥
 “क्वचित्कंटकशाखाभिः क्वचित्कालैरयोमुखैः । दूषयेत्परितो भूमिं प्रलुब्धवरैरपि ॥
 “निगूढक्षुपपाषाणस्याणुबल्मीकनिन्हुतां ” ॥ उत्तममध्यमभेदास्तत्रैव
 “यस्मिन्देशे यथाकालं सैन्यव्यायाममूमयः । परस्य विपरीताश्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥
 “आत्मनश्च परेषां च तुल्यव्यायाममूमयः । यत्र मध्यम उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थवितर्कः ॥
 ३० “अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तमहीतलः । आत्मनो विपरीतश्च स वै देशोऽधमः स्मृतः ॥
 स्कंधावारं विशीनष्टि कामंदकः
 “द्विष्यांतरिक्षैरुत्पातेः पार्यिषैश्चाप्यदूषितः । नीचेः प्रवृणपवनो भृंगालीततमंगलः ॥
 “दृष्टपुष्टजनः सायुः सुगंधिज्वलिताननः । इत्यादिलक्षणोपेतः स्कंधावारः प्रशस्यते ॥
 “सस्ते तस्मिन्द्विषो भंगो ज्ञेयोऽन्यस्मिन्विपर्ययः ” ॥ शकुनायुपेते जयोऽशकुनार्थवैते भंग इत्यर्थः ।

सेनापतिरुक्तो नीतिसारे

- “ कुलोन्नतं जानपदं मेवज्ञं मंत्रिसंमतं । दंडनीतिः प्रयोक्तारं अप्येतारं च यजतः ॥
 “ प्रभावोत्साहसंपन्नमाजीव्यमनुजीविनां । नित्याकारणवैराणामकर्त्तारमनाविद्धं ॥
 “ श्रुतालुचंधिकर्माणमल्पामित्रं बहुश्रुतं । गजाश्वरथचर्यासु शिक्षितं त्यागिनं सहं ॥
 “ युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहशूद्रविक्रमम् । अदीर्घसूत्रं निस्तंदममर्षणमनुद्धतं ॥ ५
 “ हस्तपश्वरथशस्त्राणां सम्यक्कूलक्षणवेदिनं । देशमापास्वभावज्ञं लिपिज्ञं सुहृदं स्मृतं ॥
 “ निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं । दिग्देशमार्गविज्ञानसंपन्नं तदज्ञसेवितं ॥
 “ क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः । अनाहितगयगलानिशत्रुपक्षमयावहं ॥
 “ भेक्तारं परसैन्यानां दुःसाध्याहितनिश्चयं । मग्नानां च स्वसैन्यानां अवष्टमस्य कारकं ॥
 “ चरदूतप्रचारज्ञं महारंभफलोपगं । शश्वत्संसिद्धकर्मणं सिद्धिकर्मनिषेवितं ॥ १०
 “ इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं” ॥ तस्य कृत्यमुक्तं ।
 “ ध्वजिनीं च सद्योयुक्तः स गोपायोदिवानिशं ॥
 “ नद्याद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्गृहीकृतैर्बलैः ॥” व्यूहस्तु मकर-
 इयेनसूचींशकटवज्रसर्वतोमद्रमेद्रात् घोडा । तेषां विनियोग उक्तो महाभारते .
 “ यायाव्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । इयेनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरचक्रया ॥ १५
 “ पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञितं” । अन्ये च गरुडादयो व्यूहभेदा नौकाः । तेषामेव-
 वातांभावात् । “ सर्वतोमद्रं भये व्यूहं प्रकल्पयेत् ॥”

रचनोक्ता नीतिसारे

- “ नायकः पुरतो यायात्प्रवीरपुरुषावृत्तः । मध्ये कलत्रं कोशश्च स्वामी फल्य च यद्धर्नं” ॥
 नायकः सेनापतिः । फल्यु अज्ञादि । तद्रक्षणायमित्यर्थः । २०
 “ पार्श्वयोर्भयोरश्वा वाजिनं पार्श्वयो रथाः । रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवीबलं ॥
 “ पश्चात्सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती बलं । यायात्सन्नद्धसैन्याधिपैः सिन्ध्रांश्चाश्वासयन् जनान् ॥”
 पूर्वं सेनापतेरग्रे यानमुक्तं अधुना पश्चाद्यानं । अतो ज्ञायते अग्रे याता पश्चाद्याता चति
 सेनापतिद्वयमिति । इति सेनापतिव्यूहनिरूपणं । अथ कूटयुद्धेन शत्रुमारणसमय उक्तो नीतिसारे
 “ द्वीर्षाध्वनिपरिभ्रांतं क्षुत्पिपासाहतभ्रमं । व्याधिदुर्मिक्षमकरैः पीडितं दस्युविद्रुतं ॥ २५
 “ घोरान्निभयविभ्रस्तं वृष्टिवातसमाहृतं । पंकपांगुजलकंधव्यस्तं श्वासानुरं तथा ॥
 “ प्रसुप्तं मोजने व्यग्रमभूमिष्ठमंरिथतं । एषमादिषु जातेषु व्यसनेन समाकुलं ॥
 “ स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं च घातयेत् । विशिष्टो देशकालाभ्यां युक्तः प्रकृतिमिर्बलैः ॥
 “ कुर्यात्प्रकाशयुद्धं च कूटयुद्धं विपर्यये” । कूटयुद्धं नामविषाकशस्त्रादिना घातनं लोके प्रसिद्धं
 किंचिदुक्तं नीतिसारे ३०
 “ पुराताद्विषये देशे पश्चाद्धन्यातु वेगवान् । जितमेवेत्यविश्वस्तं हन्याच्छत्रुं व्यपाश्रितः ॥
 “ विलोभ्यापि परानीकमग्रमचो विनाज्ञयेत् । अवस्करभेयाद्रात्रौ प्रजागरकृतश्रमं ॥

“ दिवासुप्तं समाहन्याभिद्राट्याकुलसैनिकं ॥

“ प्रातः संगवसन्नद्धमपराणहे विनाशयेत् । निशि विस्त्रमसं सुप्तं तत्सौप्तिकविधानवित् ॥

“ इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रुग्लघूत्थितः । वदंति सत्रमित्यादि सत्रवत्संप्रकीर्तितः ॥

“ अरिनाशो महीपानां नयशास्त्रविशारदः । ”

५ “ साधु प्रमुक्तं व्यवसायवर्त्ता येन प्रकारेण परं निहन्यात् ॥

“ चरैः समावेदिततत्पचारः शक्येते तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥

“ नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं न हितिरयति धर्मं छद्मना शत्रुनाशः ।

“ अचकितमिव सुप्तं पांडवानामनीकं निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघाम ॥ ”

अत्र ब्राह्मणवर्जं हन्यात् । ब्राह्मणं तु स्वस्य वधार्थमायातं निवारयेत् । यदा निवारणमपि

१० कर्तुमशक्तस्तदा हन्यादेव । यथाह मनुः (७।३५१-५२)

“ गुहं वा बालवृद्धां वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं । आततायिनमायातं हन्यादेवाविचारयन् ॥

“ नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चनेति । ” कात्यायनोऽपि

“ आततायिनमायातमपि वेदांतगं रणे । जिघांसंतं जिघांसीयाञ्च तेन ब्रह्महा भवेदिति ॥ ”

अतो जिघांसत एव विप्रस्य मारणं न सुतादेः । अत्र विज्ञानेश्वरः मनुवाक्ये वाशब्दा-

१५ कात्यायनवाक्येऽप्यपिशब्दाच्च ब्राह्मणवधे तात्पर्यं । किंवेतादृशो ब्राह्मणोऽपि वध्यः किमुतान्य

इति कैमुतिकन्यायेनैतादृशान्यवधपरमित्याह । वस्तुतस्तु स्ववधोयतो ब्राह्मणोऽपि वध्य एव ।

पूर्वोक्तवचनयोः स्वार्थत्यागेऽसाधारणमानाभावः ।

गालवस्तु अहनने दोषमाह

“ उद्यम्य शस्त्रमायातं भ्रूणमप्याततायिनं । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेदिति ” ॥

२० आत्मघाती भवेदित्यर्थः । बृहस्पतिरापि

“ स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनं । अहत्वा भ्रूणहा स स्याच्च हत्वा भ्रूणहा भवेदिति ” ॥

“ सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति ” श्रुतिरापि । अतः स्ववधार्थमागच्छन् ब्राह्मणो वध्यः । परवधार्थं

मच्छन्स्वयं न वध्य इति तात्पर्यं । एतत्परमेव ब्राह्मणस्य

“ आततायिनमुच्छ्रुत् वृत्तस्वाध्यायसंयुत । यो न हन्याद्वधमातं सोऽश्वमेधकृतं लभेदिति ” ॥

२५ एवमेव चंद्रिकाशयः । यत्तु धृष्टद्युम्नस्य द्रोणवधे कृतं न कृतं । न तद्ब्राह्मणवधनिमित्तमेव किंतु

न्यस्तशस्त्रवधनिमित्तं । तादृशस्य ब्राह्मणस्य वधेऽन्यापेक्षया दोषातिशयात् । प्रजापीडनमुक्तं भारते

“ उपरुषति राजानो भूतानि विविधानि च । त एव विजयं प्राप्य वद्धंयंति पुनः प्रजाः ॥ ” तथा

“ तावद्भृतेपीडयेच्च शत्रोः प्रकृतयः स्वयं । वशं जाते पुनस्तासु पितृवद्वत्तिमाचरेत् ॥ ”

अथ धर्मरणमाह मनुः (६।८८, ९०)

३० “ समोत्तमाधर्मं राजा स्वहृतः पारुयन् प्रजाः । विनिवर्तेत संग्रामार् क्षत्रधर्मं स्तुस्वरम् ” ॥ तथा

“ आहवेतु मिथोऽन्योऽन्यं जिघांसंतो महीक्षिणः । युद्धघमनाः परं शक्त्या स्वयं यंत्यपाद्गमुलाः ” ॥

योधान्प्रत्युपदेश उक्तो घराहमिहारेण

“ अभिजनयुता यूयं शौर्यं जनाः कथयंति वो घनुषि परशौ शक्त्यां चक्रे तथैव कृतश्रमः ।

“ मयि च भवतामस्ति वेदः कथं न जयो मम द्विरदतुरगस्यादाकातं भवद्भिरिदं यदा ” ॥

“ तथा पुराणोपदेशैश्च तान्प्रवर्त्तयेत् । तथाहि । ज्योतिष्टोमादियज्ञैः स्वर्गायास्तिस्त्र च ज्ञानायनेकं साधनं महत्कष्टायाससाध्यं ॥

तथोपासनायां पंचाग्न्यादितपसु च क्लेशादिकं स्पष्टमेव । योगोऽपि वायुनिरोधनाहारनिद्रा ५
व्यायामनिरोधनादिना दुःसाध्य एव । सर्वत्र च कीर्त्तने कृते पुण्यक्षयः ।

अतः सर्वापेक्षया रणमरणमेव स्वल्पायाससाध्यं सार्थीयः । तत्र हि पापिनामपि स्वर्गः किमुतान्यस्य ।
ऋतुकृतं योगयात्रायां ।

“ द्वैपायनेन मुनिना मनुना च पर्मा युद्धेषु ये निगदिता विदितास्तु ते वः ।

“ स्वाम्पथर्घगोद्विजहिते त्यजतां शरीरं लोका भवंति सुलभा विपुलं यशश्च ॥

१०

“ तपस्विभिर्यां सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सन्निभिरिज्यया च या ।

“ व्रजति तामाश्रुगतिं मनास्विनो रणाश्वमेपे पशुतामुपगताः ॥

“ स्वर्गस्य मार्गा बहवः प्रदिष्टास्ते कुच्छ्रसाध्याः कुटिलाः सविन्नाः ।

“ निमेषमात्रेण महाफलयैर्मृजुश्च पंथाः समरे व्यसुत्वमित्यपि ” ॥ तथा

“ संरक्षमाणामपि नाशमुपैत्यवश्यं एतच्छरीरमपहाय सुदृत्सुतार्थान् ।

१५

“ तत्किं वरं प्रकृततां सुदृशां समक्षं किं निघ्नतः परबलं भूकुट्टीमुखस्य ॥

“ हा तात मातेति च वेदनात्तः किरन् शङ्कुन्मूत्रकफानुल्लिप्तः ।

“ वरं मृतः किं भवने किमाजौ संदष्टदंतच्छुद्धभीमवक्त्रः ” ॥ तथा

“ यस्य तपो न जनाः कथयंति नो मरणं समरे विजयं वा ।

“ न श्रुतदानमहाधनता वा तस्य भवः कुमिकीटसमानः ॥

२०

“ लोकोऽशुभास्तिष्ठतु तावदन्यः पराद्मुखाणां समरेषु पुंसां ।

“ पत्न्योऽपि तेषां न हिया मुरानि पुरस्सखीनामवलोकयंति ॥

“ शत्रुभैर्यमवदार्य वर्षतां यस्तुलं तु कथयामि तादृशं ।

“ श्रुवतां स्वयंशोषपल्लवान् दिग्बध्वद्वनकर्णपूरकान् ॥

“ निपतति शिरसि द्विपस्य सिंहः इतनुश्रुताधिक्रमांसराशिमुर्तिः ।

२५

“ विधति च तदसूहृदपदेश्च वदनगतांश्च शनैः प्रमृज्य मुक्ताम् ” । भारते ईश्वरीपसवादे
-द्वंद्वो यज्ञत्वेन रणवर्णनं कृत्वा तन्मध्ये यो मृतस्तस्य फलमाह

“ भर्तुरर्थं तु यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे । मयात्र विनिवर्त्तत तस्य लोका यथा मम ॥

“ यश्च नाविक्षते कंचित्सहायं विजये स्थितः । जीवमाहं प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥

“ आहवे निहतं शूलैर्न शौचेत कदाचन । अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥

३०

“ न ह्यसं नोदकं तस्य न ज्ञानं नाप्यशौचकं । हतस्य क्षुत्तमिच्छंति तस्य लोकान् शृणुष्व मे ॥

“ वराधररसहस्राणि शूरमोयोधने हतं । स्वरमाणाः मघावति मम भर्ता भवेदिति ॥

“ एतत्पश्च पुण्यं च धर्मश्रैव सनातनः । चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते ” ॥ तथा

“ न हि शौर्यात्परं किञ्चिन्निपु लोकेषु विद्यते । शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ॥
 “ चराणामचरा अन्नं अर्द्धं द्रुं द्रुिणामपि । अपाणयः पाणिमतामन्नं शूरस्य कातराः ॥
 “ समानपृष्ठोदरपाणिपादाः पश्चाच्छूरं भीरवोऽनुवजंति ।
 “ अतो भयार्चाः प्रणिपत्य भूयः कृत्वांऽजलीनुपतिष्ठति शूरान् ” ॥ योगयात्रायामपि

- ५ “ रुचिमत्कुचबाहुपङ्कजे हरिणाक्षयः प्रवरोऽपीडनं ।
 “ रमयंति विमानसंस्थिताः सुरवध्वोतिमुद्रा रणार्चितान् ॥
 “ एकतोस्य सुरसुन्दरीजनः श्रीः प्रतीच्छति युयुत्सतोऽन्यतः ।
 “ पाप्मना सह पलायते यशश्चेकतः कुलकलंककारकं ॥ तथा
 “ चित्रं किमस्मिन्वद साहसं वा यत्स्वामिनोर्ये गणयंति नासून् ।
 १० “ युद्धात्प्रणष्टो विदितोऽरिमध्ये यद्वाल्लिशस्तिष्ठति साहसं तत् ॥
 “ न केवलं गात्रविभूषणानि क्षतानि शूरस्य रणे कृतानि ।
 “ यशस्तरौर्मूलकृषिक्षतानि तान्येव वंशस्य विभूषणानि” । भंगे जाते प्रत्यावृत्तौ फलातिशयस्तत्रैव
 “ मग्नेषु येष्विष्ववपूर्य शस्त्राप्याजौ प्रवृत्ता व्यसवः कृता ये ।
 “ ऊर्ध्वानना वाजिकृतास्तलोकास्तेषां विमानान्यवलोकयंति” ॥
 १५ अश्वमेघप्राप्तलोकेभ्योऽप्युत्तमं लोकं यांतीत्यर्थः ।
 “ यैरश्वमेघो विहितः फलं वा देवैर्दिजैर्वा स्मृतिशास्त्रकारैः ।
 “ तैरेव भंगे प्रतिलोमगस्य पदे पदे वाजिमलः प्रदिष्टः ॥
 “ संमूर्छितं संयुगसंप्रहारेः पश्यंति सुप्तप्रतिबुद्धतुल्यं ।
 “ आत्मानमंकेषु सरांगनानां मंदाकिनीमाहृतवीजितांगाः” ॥ यत्तु पराशरवचनं
 २० “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलमेदिनौ । परिव्राज्योगयुकश्च रणे चामिमुखं हत ” ॥ इति
 तत्र परिवाद्गणहतस्यापि मोक्ष इति केचिन्माचक्षते । युक्तं तु ‘ तमेव विदिस्वाऽतिभृत्युमेती ’
 त्यादिभिः श्रुतिभिर्मोक्षं प्रति साधनत्वावगमाद्गणस्य च ज्ञानसाधनस्वामावेन “ ज्ञानानुत्पत्तेर्न
 मोक्ष ” इति । यत्तु वचनं तदसाधारण्येन रणस्य मोक्षफलं ब्रवीति । योगयुक्तश्चेति पदं योगे
 जाते ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतस्य ये लोकास्ते रणकृतस्य भवंतीत्येत्परत्वेनाप्युपन्नं न रणमरणस्य
 मोक्षसाधनत्वं गमयति । योगस्य तु मुक्त्यहेतुत्वमेतेन “ योगः प्रत्युक्त ” इति सूत्रे निरूपित-
 २५ सुत्तरमीमांसायां ।
 यस्तु काशीमरणेन मोक्ष इति तत्रापि न काशीमरणं साधनं किंतु ज्ञानमेव । ज्ञानं च विशिष्टगुरोः
 शिवस्थोपदेशाच्छीघ्रमेव जायते । इति विस्तरस्तु विस्तरमिषा नेह प्रतन्यत इति दिक् ।
 भगवद्गीतायामपि श्रीभगवता युद्धमेव क्षत्रियस्योत्कृष्टमुक्त (अ. २।३१-३७)
 ३० “ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाद्भयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ।
 “ यदृच्छया व्यापन्नं स्वर्गद्वारमवावृतं । सुस्मिन्ः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशं ॥

“ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि । तनः स्वधर्मं कीर्त्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
 “ अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां । संभावितस्य चाकीर्त्तिर्भ्रणान्नादतिरिच्यते ॥
 “ भयाद्गणानुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ॥
 “ अवाच्यवादांश्च बहून्वादिष्यन्ति तवाहिताः । निन्दन्तव सामर्थ्यं ततो दुःस्रतरं नु किं ॥
 “ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं । तस्माद्भुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय” इति ॥ ५
 तथा विशेषो भारते

“ गजो गजेन यातव्यस्तुरोगेण तुरंगमः । रथिना च रथी योज्यः पत्निना पत्तिरेव च ॥
 “ यथायोग्यं तु संयोज्य प्रव्र धर्मेण न हीयते ” । एवमसंभवे प्रकार उक्तः कामर्दकेन
 “ अश्वस्य प्रतिपोद्धारो भवन्ति पुरुषास्त्रयः । प्रतिकृत्वास्तु पंचाश्व्या विधेयाः कुंजरस्य चेति ” ॥
 पलायने दोषमाह मनुः (७।९४-९५)

१०

“ यस्तु मीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । यत्किंचिद्दुष्कृतं भर्तुस्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 “ यच्चास्य सुकृतं किंचिद्सुप्रार्थमुपाजितं । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य च ” ॥
 उपदेशो योगयान्नायां

“ जीवतोऽपि निहतस्य वा रणे धर्म एव हि नरस्य युध्यतः ।

“ निश्चयात्तु मरणं हि संगरे नैव भीरुरजरागरः कथितं ॥

१५

“ मानमात्रमवलम्ब्य युध्यन्ते कीटकोऽथ विहगोऽथ पा पशुः ॥

“ को हि नाम पुरुषस्यजेद्रेण स्वर्गमानुसुखकीर्त्तिवित्तदं ” ॥ नारायणोऽपि (वे. सं. ३)

“ यदि समरमयास्य नास्ति मृत्यार्मयमिति युक्तमनोज्ञयतः प्रधातुं ।

“ अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुर्वन्मिति” ॥ अवध्यानाह मनुः (७।८।९)

“ न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीषं न कुताजलिं । न पुक्तकेशमासीनं न तवास्मीतिवादिनं ॥ २०

“ न सुप्तं न विसज्जाहं न नद्रं न निरायुधं । नायुष्मन्मनं पश्यन्ते न परेण समागतं ॥

“ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ” ॥ राजधर्मसु

“ वृद्धो बालो न हंतव्यो नैव स्त्री नैव च द्विजः । तृणपूर्णमुसश्चैव तवास्मीति च यो वदेत्” ॥ शंखः

“ न धानीयं पिबन्ते न भुञ्जानं नोपानहौ प्रमुचन्ते नावर्माणं स्वर्मां न स्त्रियं न करेणं न प्राजिनं

“ न सारथिं न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा हन्यात् ” । रणे च दानमुक्त नीतिसारे २५

“ प्रथमे कर्मणि कृते श्लाघमानः कृतादरः । योचेभ्यस्तु ततो दद्यात्को हि दानुर्न युष्यते” ॥ तथा

“ रूपं हेम च कुप्यं यो यो यज्जपति तस्य तव । दद्याद्भस्वनुरूपं च हृष्टो यो धान्प्रहर्षयन्निति”

इति वीरोरसाहमर्मे धर्मयुद्धं । एवं राजा परराष्ट्रं विजित्य ता एव प्रजाः पितृव्यालयेत् । तच्चोक्तं” ॥

पूर्वमेव । अथ वीरोरसाहमर्मे निद्रापरिहारः । भारते युधिष्ठिरप्रश्नो भीमं प्रति

“ क्षत्रधर्मान् पापीयान् धर्मोऽस्ति भरतर्षभ । अभियाने च युद्धे च राजा हन्ति महाजनं ॥ ३०

“ अथ स्म कर्मणा केन लोकात् जयति पार्थिवः । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥

भीष्मवचनं

“ निमहेण च पापानां साध्वनुग्रहेण च । यशैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ॥

“ उपरुच्यन्ति राजानो भूतानि विजयाधिनेः । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥

“ अपब्रिभ्यति पापानि दानशततपोवतैः । अनुग्रहेण भूतानां पुण्यमेयां विवर्द्धते ॥ ३५

३५

- “ एव शस्त्राणि मुचतो घ्नति वन्द्याननेकधा । तस्यैषा निष्कृतिदृष्टा भूतानां भावन पुनः ॥
 ‘ यो भूतानि घनाज्जात्या वधात्कृशाच्च रक्षति । दस्युभ्य प्राणदानाच्च स धर्मं सुखदो विराट् ॥
 “ स सर्वयज्ञैरीजानो राजायाभयदक्षिणः । अनुभूयह भद्राणि प्राप्नातद्रिसलोकतां ॥
 “ ब्राह्मणार्थं समुत्पन्न योऽ भिनि मृत्यु युद्धच्यते । आत्पान यूथमुत्सृज्य स यज्ञोऽनतद्रक्षिणः ॥
 ५ “ अमीतो विक्रिन् शत्रून् प्रतिगूहन् शशास्तथा । न तस्माच्चिद्रक्षा श्रयो भुवि पश्यति किञ्चन ॥
 “ यस्य यावति शस्त्राणि तनु भिंदति सयुगे । तावत् सोऽश्रते लोकान् सर्वा-कामशुभो क्षयान् ॥
 “ यद्रस्य रुधिर गात्रादाहवेषु प्रवर्त्तते । स हतेनैव रत्नेन सर्वपापै प्रमुच्यत ॥
 “ यानि दु स्तानि सहते व्रणानामभिपातने । न तपोभिस्तता भूय इति धर्मविदो विदुः ” ॥ तथा
 “ पतयामिमुस शूरा पराद्भूत पलायते । आस्थाय स्वर्ग्यमध्वान सहायात्रियमे त्यजेत् ॥
 १० “ मा स्म तांस्ताहृशांस्तात मरिछा पुरुषाधमान् । ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमतो गृहान्ययु ॥
 “ अस्वस्ति तस्मै कुर्वति देवा इद्रपुरोगमा । त्यागन य सहायानां स्वप्राणास्त्रातुमिच्छति ॥
 “ सहन्यु काष्ठलाष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्रिना । पशुव-नारयेषुर्वा क्षत्रिया ये हानीदृशाः ” ॥
 अनीदृशाः । अमीरव शूरा इत्यर्थः ।
 “ अधर्मक्षत्रियस्यैव यच्छ्रयामरण भवेत् । विसृजन् श्लेषमपित्तानि कृपण परिदेवयन् ॥
 १५ “ अविक्षतेन देहन प्रलय योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य त-कर्म प्रशसाति पुराविदुः ॥
 “ न गृहे मरण तात क्षत्रियाणां प्रवर्त्तते । शौंढीराणामशौंढीरमधर्मकृपण च यत् ॥
 “ रणेषु कदन कृ-वा शांतिभि परिवारित । त-शौं शस्त्रे मुनिभिर्न क्षत्रिया वधमर्हति ॥
 “ शूरा हि सस्वमन्युभ्यामाविद्धो युद्धचत भृशः । कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नवावब्रुष्यते ॥
 “ ससख्ये निषेन प्राप्य प्रशस्त लाकपू जेत । स्वधर्मं विपुल प्राप्य शरूष्यति सलोकता ॥
 २० “ यत्र तत्र हत शूरा शत्रुभि परिवारित । अक्षयान् लभते लाकान् यदि द-न्य न भाषते ” ॥
 इति वीरोत्साहगर्भोविचिक्रिस्तापारिहारः । अथ क्रीडा
 “ नृपादृतां राजनीतिमुक्त्वा शंकरनन्दन । श्रीनीलकण्ठो वदति क्रीडां सुद्विवलाप्रितां ॥
 “ पटे फले वा भुवि वाऽथ कार्यं प्रागग्रवानवक तथैव ।
 “ उद्विगम नवक समानमेव चतु पाष्टिपदं हि तत्स्यात् ॥ १ ॥
 २५ “ कोणेष्वथो हसपदैस्तदकयेतत्पक्तिग दिक्ष पदद्वय द्वय ।
 “ मध्ये चतुष्कं च समस्य तत्र स्थाप्य च समामिकसे-युगम ॥ २ ॥
 “ अत्यध्वष्टपदेषु मध्यपदयो राजा च मन्त्री तथोरुष्ट्रौ पार्श्वगतौ तयोरापि तथा बाहौ तथोर्दतिनौ ।
 “ तल्लघ्नाधरपक्तिगावसुमिता स्थाप्या बुधे पत्तय स्याप्य चाप्यपरत्र से-यमुभय चैव रणायोग्यता ॥ ३ ॥
 “ राजा दिक्षु विदिश चाष्टपद्गो मन्त्रीविदिहसारागर्भकैक करमस्तु झसलतया मध्य विहायापर ॥
 ३० “ बाजी दिक्षपदते विदिगमतपदेष्वष्टस्वधोकुजर पत्नी सर्वपदेष्पवक्रगतिमान् पत्ति पुरो गच्छति ॥ ४ ॥
 “ एकैकं विनिहति वक्रगमनेनैव पदे चांतिमे प्राप्नो मन्त्रविदेष जायत इतौ वृत्त पदे पूर्वमे ॥
 “ अते हसपदे स चन्द्रपगतस्तत्रैव मन्त्री मवन्नोपूर्वं परिवत्तन न कथिता भाषेह सम्पक क्रमात् ॥ ५ ॥
 “ अनावृत्तिपराशू-तिभिदा क्रीडा द्विषेष्पते । पदत स्थाप्यमेदेन तत्राप्याया द्विधा मता ॥ ६ ॥

- “ सचिवाग्रमतौ ततः पदाती सचिधौ तावन् तत्र चालनीयौ ॥
 “ पदयुगममितीह संप्रदायः पद्गोन्धोऽपि परैः प्रवर्त्यतेऽत्र ॥ ७ ॥
 “ गतागते ह्योष्णोर्न चांतरानिदत्तकः । पुरःस्थिता हयावयो गजस्य ते निवर्तकाः ॥ ८ ॥
 “ मंत्रिणः पृथकोणस्थौ स्थाप्यौ पत्नी स्थिपावुभौ । तथा क्रमेलकस्यापि पश्चान्दृंल्लगामुमी ॥ ९ ॥
 “ व्यूहद्वयमिदं चक्रव्यूहवत्परमारणं । द्वित्रिप्रकारोद्यमनं दुरोत्स्रसःप्रकीर्तितः ॥ १० ॥
 “ परस्य राज्ञोभिमुखं द्विषं संस्थाप्य मध्यतः । स्वीथान्यस्यापसरणात्कैटीशः स प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
 “ न सांघामिकः कोपि संस्थापनीयो विना संश्रयं संश्रयो नीच इष्टः ।
 “ न वै संश्रयो भूपतेरन्य इष्टो न वा मारणं भूपतेस्त्विष्टमेव ॥
 “ संरोधनं राजजयो मतोऽत्र तद्वद्वैतैकाकितया प्रदिष्टा ।
 “ सा चैञ्चतुःषष्टिमिता क्रमेण स्युर्यस्य सोऽप्यत्र पराजितः स्यात् ॥
 “ विरुद्धराजांश्चयुतो न चेतस्यात् न चास्य पक्षे गतिमान् द्वितीयः ।
 “ प्रमाथयेत्सोऽथ विपक्षपक्षे समीपगं स्वस्य निरोधनक्षमं ॥
 “ निरुध्यमानस्य नृपस्य सार्धे शिष्येत यथेकतरस्तदैव ।
 “ तद्व्रीहकः संगणयेत्प्रतीपांस्तेष्व्वात्मनो द्वावथ तान् द्विनिघ्नान् ॥
 “ कृत्वा तद्वंकान् गणयेत्प्रतीपक्रीडाश्रतुःषष्टिमिताः स हीनः ।
 “ तन्मध्य एवास्य पराजयः स्यात्ततोऽधिकोऽसौ विपरीतकश्च ” ॥ १६ ॥

अथाश्वस्य चतुःषष्टिपद्गमनप्रकारः । सिंहलद्धिपरारहः श्लोकौ

सिनदीवनिवपज्ञापारकंश्रीदेमनोविल । बाहलश्महुनंतंतिमेपेतुणपघाजिकु ॥

“ श्रीसिंहगमर्हीपाळमेघाविकुलकं बहु । पदेन वाजिनो ज्ञानं चठनं प्रतिवेद्मनि ” ।

अत्र चतुःषष्टिपद्मदलं कृत्वा तत्र नेत्रंतीमारम्य सिनहीत्यादि श्लोकाक्षराणि लिखित्वा पुनस्तान्येवेशानीतो लिखित्वा श्रीसिंहणेत्यादि श्लोकाक्षराणि वाचयन्नश्वं नयेत् । इति ।

अथ तातचरणानां श्लोकौ

“ निनाशंत्रिशमेजव्हकडप्रभियणाश्वसाराविरैतिपभूरानिवाप्पवेक्षादिहंयगे ।

“ नारायणाव्हरामेशभुजनिः प्रतिसञ्चनि । निनाय शंकरो बाहं स्वगेहास्तत्रिषष्टिमित् ॥

अथ भ्रामकः प्रकारः

“ आर्यं बवेकमण्डीशिस्त्रिविधुपद्ं बन्दिहं नंदिंसंज्ञं नदिकं पंचयुगं शरहरनयनं राश्रुयं त्रिचिद्रुक्तं ॥

“ अश्वाद्विष्योमचंद्रं युगमित्तमुदुराडक्षिपटत्रिपंचोपारियेवस्वत्त्रिभूमिज्वलनमुदधिचुद्धैरदंजिद्विषणं ।

“ पट्चंद्रं नेत्रयुगं मुनिजमुदधिहृत्गुद्वग्वाद्यागात्रिषयोमत्सर्वीयुवेत्य पुनरनयादितो वाजिनं नीलकंठः ।

इतिश्रीजगद्गुणारायणमहृसारिसूनुंरंदिताशरोरत्तमीमांसाद्वैतसाध्याज्यपुंरंवरमहृशंकरात्मजमहृ-

रंनयापदामोदरनुसिंहानुजमहृनीलकण्ठेनकृते मास्करे नीतियमूलः समाप्तः ॥

एतत्पुस्तकोद्धृतक्रयिवचनाना ऋषीणां च अकारादिवर्णतः सूची ।

ऋषिः		पृ.	ऋषिः		पृ.
अश्वशान्तिः	...	...	१३	अ.	श्री.
आचारमयूख.	...	...	३७, ४०	७	...
उत्तरमीमांसा	...	...	५३, ६४	७	१-८
कामन्दकः (नीतिसारः)	...	...	५९	"	...
कार्पाषीपयजुष्मन्त्र	...	...	६१	"	९-१३
कुलोद्भूतं जानपर्द	...	...	६१	"	१४
दिव्यान्तरिक्षोत्पत्तिः	...	...	६०	"	१४-१६
दीर्घाध्वानपरिश्रान्त	...	...	६१	"	१३
नायकः पुरतो नामार्	...	...	६१	"	२०-२९-३०
पुरस्ताद्विषमे देशे	...	...	६१	"	३२-३४
यायाद्वेदिसुराम्याशे	...	...	६०	"	३७
अ.	श्री.			"	८१
१	९-११	...	३२	९	१
"	१३	...	"	"	११-२७
"	१५, १६	...	"	"	४५, ४६-५५
"	१८-२५	...	"	१०	१२-१३
"	२७	...	३३	"	२१
"	३६-३८	...	"	"	२३
"	४१	...	४९	११	१
"	४१-४७	...	"	"	२-६
"	५६-५८	...	३३	"	९-११
"	७-७	...	३४	"	१२-१७
"	१०-१३	...	"	"	२४-३८
"	३४-३५	...	"	१३	७-३
"	३-९	...	३४	"	६-२९
"	१३-१६	...	"	"	४२-४६
"	२१-२२	...	२५	१४	१८-२०
"	२५	...	४६	"	२३-२४
"	७०-७३	...	५१	"	४४-५०
"	५९	...	"	"	५९
"	६२-६३	...	५०	१७	२५-२९
"	६८-६९	...	४६	१८	२-४
"	३	...	४३	"	१२-१४
"	४७-४९	...	४३	"	२०-२१
"	६६-६६	...	४३	"	३३

ऋषिः	पृ.	मनुस्मृतिः	पृ.
कासिदासः (शाकुंतले २।३)		अ.	श्लो.
मेदच्छेदकशोदरं ...	४१	४ ...	७५-७६ ... ५२
गजशांतिः ...	१३	६ ...	८८-९० ... ६२
गोपयन्नाह्वणम् ...	४	७ ...	२ ... १
घाणक्यः		" ...	४ ... ३२
मुपरिक्षितरक्षितानां	४१	" ...	३२ ... ३६
सुवर्णमुष्णिता वृषीं	४३	" ...	४७-४८ ... ३५
तातघरणाः	६२	" ...	५०-५१ ... "
चंद्रिका		" ...	५४ ... ४९
नारदः		" ...	५८ ... ४२
मुखस्य श्यामवर्णत्व	३९	" ...	६० ... "
भट्टनारायणः	६५	" ...	६२ ... "
पराशरः		" ...	७० ... ५१
द्राविमौ पुस्वौ लोके	६४	" ...	७१ ... ५२
पूर्वमीमांसा		" ...	७४ ... "
भवेत्यधिकरणम्	१	" ...	९४-९५ ... ६५
प्रचेताः		" ...	१४७ ... ३७
आदाने च वित्तगौ च	३८	" ...	१५३-१५५ ... "
		" ...	१६१ ... ४४
		" ...	१७७-१७८ ... ४६
		" ...	१८३-१८४ ... ४५
		" ...	२१९ ... ३८
		" ...	२२० ... ३९
		" ...	२२१ ... "
		" ...	२२२ ... "
		" ...	२२३-२२६ ... ४०
		" ...	२२७-२२९ ... ४१
		" ...	२५१-५२ ... ६२
		८ ...	१२९ ... ४६
१ पुराणानि			
देवीपुराणम्			
हैमं च राजते ताम्रं	३		
सर्वज्ञानमलंकारं	३		
महाभारतम्			
अग्निं दीप्तमिवासीदेत्	४३		
एकां गां दशगुदैष्यात्	५०		
क्षत्रधर्मात्र पापीयान्	६५		
गत्रो गत्रेण यातव्य	६५		
त्रिविधाः पुण्या राजन्	४८		
धन्वदुर्गं महीदुर्गं	११		
यो ज्ञातिमनुग्रह्णाति	३७		
शुशान्यजनसंपत्तं	५२		
बृहस्पतिः		याज्ञवल्क्यस्मृतिः	
भारतलायिनमुत्कृष्टं	६२	आचाराध्याये	श्लो.
स्याप्यायिनं कुले जातं	"	" ...	३०९-११ ... ३५
भगवद्गीता (१।११-३७)	"	" ...	३१२ ... ४९
स्वधर्ममपि चापेक्ष्य	६२	" ...	३१८ ... ३७
		" ...	३१९-२० ... "
		" ...	३२१ ... ५१
		" ...	३३४ ... ३६

अ.	श्लो.	पृ.
अ.	...	५०
"	...	५६
"	...	"
"	...	५३
क्रापि:		
योगयात्रा		
अंगुल्यताईमुत्तम	...	४०
अभिमुखपातेर	...	३७
अभ्यासजोत्सव	...	३६
एकस्य हृत्यौदरपाणिर्दंडः	...	३८
कुक्कुटास्यकाककंक	...	४०
गोत्रिण्डासंधानो	...	"
जीवतोऽपि निरुत्स्य	...	६५
दोषैमीवाक्षिकृष्ट	...	५६
द्वेषाघनेन मुनिना	...	६३
नाकारणं न विदूषुश्च	...	४०
परिक्षचक्ररी	...	३७
मेधावी मतिमान्	...	३६
क्षेमकुचबाहुपंजरे	...	६४
राहःकायै पंचमेऽग्नि	...	३७
शत्रोर्वैषाय सचिदं	...	६०
एन्द्रायेते सुहृदगी	...	५६
श्रीशुक्लवर्दमाना	...	४०
शान्ताथ तस्मिन्	...	३९
राजमानसोद्धासः		
निर्मूलनाशमुन्नेडे	...	४६
धराहसंहिता		
धराहनिहिरा		
श्वभिजन		
शक्येयमोदुखविदाणं	...	४५
आचारस्यः सामराता	...	४७
कार्पाशीपापिहृण्य	...	५९
दोषो हि राज्यसम्पत्सु	...	४९
कौचवद्विपुषपाथ	...	५६
क्षमाचितोऽस्तीति	...	३८
गुणिः समतरेपि	...	३७
त्रिविधस्तस्योच्छ्रायः	...	३
वृष्टाय बंधः	...	३८

क्रापि:	पत्रम्.	श्लो.	पृ.
पत्नीमत्यपि मातरं	...	...	३६
मन्वा भवेताः (६७)	...	...	५३
सात्रा तृपस्था वारदि	...	...	४५
रिपोऽनुकूलः	...	...	५९
शत्रुः शुभाः	...	...	५८
विचिन्त्य कायाणि	...	...	३७
शरकुतास्त्रमहकुलजाताः	...	...	५८
सर्वे द्विगुणायामाः	...	...	४
स्मितप्रसन्नप्रथमामि	...	...	३८
बृहत्संहितायां			
अ.	श्लो.	पृ.	
६६	१	५५	
६७	—	५३	
५३	१-१४	५६	
विश्वकर्मा			
व्याघ्रव्याहगजाः	...	...	४
विष्णुधर्मोत्तरं			
इतिसंभृतधमाः	...	...	१
ततः स बद्धमुह्यः	...	...	४
घातशिद्रेण पक्षेण	...	...	३
विक्रान्तिम्बरः			
द्वयवहारमयूखः	...	...	३७
शान्तिमयूखः	...	...	३७
शिवधर्मः			
सस्तादिषागं विपत्सु	...	...	५०
संबतः	...	...	५
हेनादिः	...	...	५०

२ श्रुतिवचनानि.

अथर्ववेदसंहिता.	अ.	श्लो.	पृ.
११११-४	...	...	३०
११११९	...	...	३१
११, ३१	...	...	"
" २०३	...	...	३५
" २५१-४	...	...	३१

अ.	क्र.	पृ.	अ.	क्र.	पृ.
"	९११-४	२०	"	१३१२३	२२
"	१९१४	२५	"	९७	२०
"	२११८	२५	"	९८	"
२१३१	१६-१५	१५	७१३०		२६
२१२८१५		२५	८१७७		२७
३११६		२०	९११११-९३		२१
३११९११		२३	९१५३११९		२२
३१२२		२०	९१६१०८		२०
४१३१		२४	१०१२११		२३
"	३२	"	१११४११		१७
५१४१	३१-२०	२४	१२११११११०		२३
५१६११४		२५	१३११५		"
५११०१	१-८	"	१४११३५-४०		२१
६१११३	१-३	२१, २३	१४१२१२१		"
६१११४		२२	१७११११-३०		१८
६१४१३२		२३	१९१२११४		२३
७१५१५०		"	१९११६११-२		२६
"	७	२२, २५	११११९११-११		"
६१११९		२५	१९१२०		२२, २६
६११३७	१	२२	तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति .		६४
६१	३८, ३९	२०	सर्वत एषामानं गोपायेद्		६२
"	४०११	२२			
"	४१११-२	२२			
"	६७	२४			
"	६९	२१			

३ न्यायाः

कपिजलन्यायः

कैमुतिकन्यायः

पत्रम्.
५. पं. ७
६२. पं. १६